MEDBORGARDELTAGANDE

- Demokrati i planprocessen?

Karolina Ehrén
Kandidatarbete 15 hp
Blekinge Tekniska Högskola
Handledare: Agneta Sundberg
2010-08-08

SAMMANFATTNING

Syftet med kandidatarbetet är att undersöka medborgardeltagandet i den kommunala planprocessen. I arbetet tas upp vilka dialogverktyg som finns för att få ett bra medborgardeltagande i planprocessen, hur de kan användas och hur de har använts vid planeringen av ett nytt område. Arbetet försöker att med hjälp av demokratimodeller och planeringsteorier förklara och förstå den typ av medborgardeltagande vi har idag vid planeringen av den fysiska miljön.

Medborgardeltagande i planprocessen är obligatoriskt enligt Plan- och Bygglagen. Undersökningar som Boverket (1998) gjorde har visat att ju mer medborgarna får vara med i planprocessen från början, desto större och bättre beslutsunderlag vilket ofta leder till färre överklaganden. Ändå väljer många kommuner att endast använda sig av det obligatoriska samrådet som är minimikravet enligt Plan- och Bygglagen,

Förslag på ett utvidgat och förbättrat medborgardeltagande med hjälp av olika dialogverktyg kommer att behandlas i uppsatsen. En fallstudie av medborgardeltagande i planprocessen görs av ett område i Stockholms innerstad där en ny stadsdel ska växa fram, ”Norra Djurgårdsstaden 2030: Hjorthagen”. I studien undersöks vilka dialogverktyg Stockholms stad har använt sig av samt om de skulle ha behövts kompletteras eller ersättas.

FÖRORD

Detta arbete är skrivet inom ramen för kandidatarbete inom fysisk planeringen vårterminen 2010. Uppsatsen riktar sig till alla som är intresserade av att veta mer om medborgardeltagande och den fysiska planeringen.

Jag vill tacka min familj och mina vänner för allt stöd ni har gett mig under arbetets genomförande.

Karolina Ehrén
Stockholm 2010-08-08

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. Inledning **6**

1.1 Syfte 6
1.2 Problembeskrivning 6
1.3 Frågeställning 6
1.4 Metod 6
1.5 Avgränsning 7
1.6 Definitioner 7

2. Demokrati **10**

2.1 Representativ och direkt demokrati 10
2.2 Den demokratiska utvecklingen 11
2.3 Stark lokal demokrati 11
2.4 Medborgarsammanslutningar 12

3. Demokratimodeller **14**

3.1 Liberal demokrati 14
3.2 Deltagardemokrati 14
3.3 Deliberativ demokrati 15

4. Planeringsteorier **16**

4.1 Den rationella planeringen 16
4.2 Advokatplanering 17
4.3 Generativ planering 17
4.4 Kommunikativ planering 18

5. Planprocessen **19**

5.1 De kommunala planerna 19
5.2 Planförfarandet 19
5.3 Samråd 21

6. Medborgardeltagande **23**

6.1 Varför medborgardeltagande? 23
6.2 PBL 23
6.3 Jämställdhet 25
6.4 Tjänstemän och politiker 26
6.5 Att engagera barn och ungdomar 28
6.6 Problem med att få medborgarna intresserade 29
6.7 Dialogverkyg 29

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

7. Hjorthagen **33**

7.1 Historia 33
7.2 Hjorthagen idag 33
7.3 Norra Djurgårdsstaden - historia 35
7.4 Norra Djurgårdsstaden - program 36
7.5 Medborgardeltagande - programskedet 40
7.6 Norra Etappen 43
7.7 Norra Etappen - planprocessen 43
7.8 Övriga Etapper 46
7.9 Alternativa planer för Norra Djurgårdsstaden 48

8. Diskussion **53**

9. Slutsatser **58**

10. Referenser **59**

INLEDNING

1.1 Syfte
Syftet med mitt kandidatarbete är att undersöka hur en kommun arbetar med medborgaredeltagande när de planerar för nya områden. För att undersöka detta görs en fallstudie av *”Norra Djurgårdsstaden: Hjorthagen Vision 2030”*, ett område som ligger i Stockholm. Syftet är även att belysa hur olika demokratimodeller/ planeringsteorier hänger ihop för att försöka förstå medborgardeltagandets möjligheter och begränsningar.

1.2 Problembeskrivning
Boverket (1998) skriver att de medborgare som kommer på samrådsmöten är till största delen äldre och medelålders män. Olika utredningar har visat att kvinnor och barn har begränsade möjligheter när det gäller att påverka planeringen. Ett annat problem är att politiker och planerare ofta planerar för medborgarna istället för med medborgarna när det ska upprättas nya planer. Det leder ofta till att planerna får mycket kritik vid samrådstillfällena. Vid planeringen av Norra Djurgårdsstaden fanns det många medborgardeltagande-aktiviteter innan planprocessen började, men ju längre fram i planprocessen man kom, desto mer planerar man för medborgarna.

Khakee (2000) anser att fördelarna med medborgardeltagande är att *medborgarna har en kännedom om sitt område* som inte planerarna har, att de bidrar med ökad kunskap om området samt att de därigenom sparar arbete för planeraren. Medborgardeltagande gör att medborgarna får en ökad insikt i kommunalplanering samtidigt som det leder till färre överklaganden på planerna. En av nackdelarna med medborgardeltagande är att planprocessen ofta tar längre tid och kräver mer resurser ekonomiskt sett än om kommunen beslutar sig för att endast ha plansamråd (minimikrav på medborgardeltagande).

1.3 Frågeställning
För att uppnå syftet i kandidatarbetet kommer jag utgå från följande frågeställningar:

- Finns det något tydligt *samband* mellan demokratimodeller och planeringsteorier?
- Vilka *dialogverktyg* finns det för att få bättre medborgardeltagande i den kommunala planprocessen?
- Vilka dialogverktyg använde sig Stockholms stad av i projektet ”Norra Djurgårdsstaden 2030”?

1.4 Metod
Metoder som använts är litteraturstudier av teorier om demokrati, planering och medborgardeltagande samt material och dokumentation av fallstudien. Från början avsåg jag även att genomföra intervjuer med personer på stadsbyggnadskontoret, men fick svaret att all information fanns på nätet.

Arbetet delas upp i två delar. I den första delen av arbetet ligger fokus på att genom litteraturstudier kring medborgardeltagande se

hur medborgardeltagande kan utvecklas i den kommunala planprocessen. De teoretiska referenser som är relevanta i mitt arbete är de som relaterar till resonemang om medborgardeltagande i den kommunala planprocessen. I det inledande avsnittet behandlas demokratiformer och på vilket sätt de sätter ramarna för medborgardeltagande. Den andra delen av uppsatsen är en fallstudie och här studeras planhandlingarna. I diskussionen utgår ifrån kunskaperna som litteraturstudierna gav när Stockholms stads medborgardeltagande i Norra Djurgårdsstaden: Hjorthagen utvärderas och analyseras.

1.5 Avgränsning

Arbetet pågår under en begränsad tidsperiod under vårterminen 2010. För att knyta an till min utbildning läggs kandidatarbetes fokus på medborgardeltagande och demokrati inom den fysiska planeringen. Den begränsade tidsperioden har medfört att en djupare studie av litteraturen eller en mer omfattande undersökning inte har kunnat genomföras.

Jag har endast studerat Plan- och Bygglagen (PBL) när lagar som rör medborgardeltagande och demokrati för den enskilda medborgaren har studerats. Litteraturstudien har begränsats till att handla om demokrati samt hur planerare ska kunna arbeta för att få bättre medborgardeltagande i planprocessen. Dessutom ska litteraturen vara relevant för fallstudien.

Fallstudien avgränsas till att gälla planen för Norra Djurgårdsstaden 2030: Hjorthagen. Granskningen rör hur Stockholms stad arbetat med medborgardeltagande under framtagandet av planprogrammet. Norra Djurgårdsstaden: Hjorthagen valdes eftersom att arbetet med den nya stadsdelen är ett stort och viktigt projekt, speciellt med tanke på stadsdelens läge i staden. Alla planområden har olika förutsättningar och det finns ingen universallösning
gällande bra medborgardeltagande. Detta innebär att det endast kan diskuteras vad som är bra medborgardeltagande för den enskilda planen, men att någon generell lösning inte kan ges.

1.6 Definitioner

Följande begrepp används återkommande i texten och förklaras här för att underlätta förståelsen av arbetet.

Berörda
Människor som påverkas/ drabbas av planförslaget.

Sakägare
Sakägare och de bostadsrättshavare, hyresgäster och boende som berörs av programmet eller förslaget samt de myndigheter, sammanslutningar och enskilda i övrigt som har ett väsentligt intresse av programmet eller förslaget.

Medborgardeltagande
Byggforskningsrådet (2000) menar att medborgardeltagande innebär en handling eller försök till handling som t.ex. att göra sina

åsikter hörda i t.ex. samråd. Medborgardeltagande kan förekomma utan att medborgarna får något inflytande i processen.

Medborgarinflytande
Byggforskningsrådet (2000) definierar medborgarinflytandet är att låta medborgarnas vilja få påverka besluten samt att de politiskt valda representanterna lyssnar på medborgarnas synpunkter. Medborgarinflytande kan uppstå utan att medborgardeltagande äger rum. Det är mer sannolikt att en medborgare som deltar i processen har större möjlighet till inflytande än en som inte deltar.

Habermas teorier om kommunikativa handlandet
Habermas teorier används framförallt när man pratar om den deliberativa demokratimodellen. Enligt National Encyklopedin är Jürgen Habermas en tysk sociolog och filosof. Han har skrivit många böcker som är ett försök att grunda en allmän teori om människors samverkan i samhället genom en rad filosofiska teorier om vetenskap, kunskap, språk och tänkande. I boken Kommunikativt handlande, som kom ut på svenska 1990, analyserar han villkoren för ömsesidig kommunikation som ett mönster för mänsklig samverkan. Språket ses som ett medel för att uppnå en ömsesidig förståelse av något i världen.

Demokratiutredningen
En utredning som genomfördes år 2000 av Statens offentliga utredningar. Huvuduppgiften har varit att ta reda på de nya förutsättningar, problem och möjligheter som det svenska folkstyret möter på 2000-talet. Utredningen har haft som utgångspunkt att varje medborgare har full rätt till delaktighet i samhället.
Dialogverktyg
Det finns många olika metoder för att få medborgarna mer delaktiga och aktiva i planprocessen, allt ifrån enskilda enkäter till gå-turer och medborgardeltagande på internet.

PBL
PBL är en förkortning för Plan- och Bygglagen.
Blücher (2006 s.133) redogör för Plan- och Bygglagens historia under 1900-talet. 1874 kom Byggnadsstadgan som gav stadskommunerna rätten att upprätta och genomföra stadsplaner. Dessa stadsplaner skulle innefatta kvarter, gator, torg och andra allmänna platser.

1907 beslutade man om Stadsplanelagen. Den tillkom för att underlätta för stadsplaners genomförande och ordna de olika förhållanden som uppstod mellan kommuner och markägare. När stadsplanelagen kom introducerades kommunalt planmonopol. Blev möjligt för kommunen att få med mer detaljerade bestämmelser för byggnader. Förstärkte stadens ställning mot markägaren.

1931 års stadsplanelag gav inte möjlighet att bestämma var samhällsbildning skulle ske vilket var en av de största bristerna med lagen. Exploatering av mark för tättbebyggt område var i princip fri vilket ledde till att det uppkom byggnader på områden som inte kunde försörjas med vägar, vatten och avlopp.
1945 kom en ny byggnadslag vilket innebar att byggnadsnämnden

kom in och det krävdes lov vid varje nybyggnad. Nämnden kunde vägra bygglov i avvaktan på plan. Genom 1947 års byggnadslag fick kommunen ett starkare plan-monopol. De fick själva bestämma när var och hur bebyggelsen skulle tillkomma eller förändras.

PBL reglerar planläggningen av mark, vatten och byggande. Lagen innehåller bland annat bestämmelser som innebär att alla kommuner måste upprätta en översiktsplan för hela kommunen samt bestämmelser gällande detaljplaner, bygglov mm. Lagen trädde i kraft den 1 juli 1987 och ersatte bland annat byggnadslagen från 1947 och byggnadsstadgan från 1959 vilka upphävdes i och med att PBL började gälla. Ett av syftena med PBL var att få in mer medborgarinflytande i planprocessen för att få en mer demokratisk process. Förhoppningen var att konflikter om markanvändningen skulle lösas under demokratiska former. Under 1996 genomfördes ändringar som gjorde att medborgardeltagande blev viktigare i planprocessen. Kommunens ställning gentemot den enskilde fastighetsägaren försvagades då denna fick ekonomisk trygghet till pågående markanvändning.

I det här kapitlet tar jag upp bakgrunden till medborgardeltagandet som bygger på demokratiska grundprinciper samt redogör kortfattat för demokratins utveckling i Sverige. Demokratiformen sätter ramar för vilken typ av medborgardeltagande som är möjliga. Kapitlet tar också upp hur medborgarsammanslutningar vuxit fram och varför de och varför de inte har någon betydande roll idag.

2.1 Representativ och direkt demokrati

> ”All offentlig makt i Sverige utgår från folket. Den svenska folkstyrelsen bygger på fri åsiktsbildning och på allmän och lika rösträtt. Den förverkligas genom ett representativt och parlamentariskt statsskick och genom kommunal självstyrelse. Den offentliga makten utövas under lagarna.”
> Regeringsformens portalparagraf kap 1 §1.

Larsson (1993 s.36) skriver om hur demokratin historiskt sett har utvecklats i Sverige. Idag styrs Sverige genom *representativ demokrati,* en demokratiform som började utvecklas på 1700-talet. Den representativa demokratin kännetecknas av att medborgarna väljer sina företrädare i allmänna val och att det sedan är företrädarna som fattar besluten. Detta innebär att den representativa demokratin är en indirekt styrelsemetod då människors åsikter framförs genom förtroendevalda. Ett problem med den represen-tativa demokratin kan vara att alla medborgarnas frågor inte kommer upp på den politiska dagordningen. Larsson anser att Sverige inte styrs av ett politiskt system, utan tre eller fyra (beroende på om man räknar med kyrkan), riksdagen, landstingsfullmäktige och kommunfullmäktige. Riksdagen (det nationella systemet) är överordnat de andra systemen och sätter gränser för det regionala och lokala systemet och kan när som helst ta tillbaka den makt som överlåtits åt kommuner och landsting.

Wide & Gustafsson (2001) har beskrivit skillnaderna mellan representativ och direkt demokrati. Olikheten mellan de två demokratiformerna är främst den skillnad i vikt som läggs på de enskilda medborgarnas deltagande. I den representativa demokratin framförs medborgarnas åsikter genom förtroendevalda. I den direkta demokratin är dialogen viktig och man försöker få en förståelse för den enskilda medborgarens åsikter som så småningom kan leda till en enighet eller acceptabel kompromiss.

Larsson (1993 s.19) framför att den främsta anledningen till varför direkt demokrati inte utövas i större omfattning mest är av praktiska skäl. När kommunernas antal invånare ökar blir denna typ av demokrati för svår att tillämpa då det är svårt att ha dialoger och folkomröstningar med många deltagande. Även om man skulle införa direkt demokrati är det inte bara de praktiska problemen som måste tas i beaktande. Representativ demokrati gör det lättare för missnöjda medborgare att lägga skulden på samhället och på de oförstående politikerna. Vid en direkt demokrati skulle medborgarna behöva ta ansvar för sina beslut och tankar. En del människor vill införa direkt demokrati för att få bort politikerna men även om vi införde direkt demokrati skulle politikerna

fortfarande ha en viktig roll eftersom någon måste avgöra vad man skulle rösta om och vilka som skulle leda proceduren.

2.2 Den demokratiska utvecklingen

De senaste 150 åren har det skett mycket i Sveriges historia om man ser till förändringar i demokratin. Larsson (1993 s.59) tar upp reformen som genomfördes 1809 och gav Sverige representativ demokrati. Det var en grundlag som ersatte det gustavianska enväldet och som var baserad på maktdelningsprinciper. Makten delades in i den verkställande, den beskattande, den lagstiftande och den dömande.

Från att ha varit ett land där endast hälften av befolkningen hade rösträtt fattades år 1919 ett beslut om lika och allmän rösträtt för kvinnor och män från 21 års ålder, men det gällde inte människor som hade socialbidrag eller var utlandsfödda. År 1921 var det första året då kvinnor röstade i riksdagsval. Under 1900-talet skedde en successiv liberalisering av rösträtten och allt fler medborgare fick rösta, men det dröjde till år 1989 innan alla svenskar hade rösträtt. 1989 ändrades också rösträtts-åldern till att gälla från 18-års dagen.

Under 1950-1970 talet minskade antalet demokratiskt förtroendevalda vilket förde med sig att avståndet till väljarna ökade. På 1980-talet fick kommunerna möjlighet att utforma sina nämndeorganisationer på ett friare sätt, vilket ledde till ännu färre politiker på grund av bland annat ekonomiska besparingar. Detta har medfört att medborgarnas personliga kännedom om politikerna blivit allt sämre. Förändringsarbetet har ofta haft en ekonomisk karaktär och det är först på senare år som en politisk-demokratisk dimension har bildats.

Wide & Gustafsson (2001) tar upp att antalet av Sveriges invånare som röstar i valen minskar och förtroende för politikerna fortsätter att minska. Den enskilde medborgaren visar idag i ökande utsträckning en ovilja att engagera sig i föreningsliv och olika politiska partiorganisationer. Istället ökar delaktigheten i det politiska livet på andra sätt som till exempel vid direktkontakter med tjänstemän och politiker. Det positiva är att intresset för samhällsfrågor är stort och att möjligheten för medborgarna att delta i processen har breddats. Medborgarna väljer att i allt större utsträckning försöka påverka sin egen situation.

Enligt Wide & Gustafsson (2001) var det efter andra världskrigets slut i närmaste självklart att representativitet i riksdag, landsting och kommun var det samma som åsiktsrepresentativitet. Idag är *social representativitet* viktigt. Social representativitet innebär att de folkvalda avspeglar egenskaper såsom kön, ålder och etnicitet hos väljarna. Det räcker inte med att dela samma åsikter, den enskilde medborgaren vill se sig själv representerad i riksdag, landsting och kommunen. Därför är det viktigt med mångfald i riksdag, landsting och kommun.

2.3 Stark lokal demokrati
Larsson (1993, s.36) anser att det kommunala systemet är det starkaste systemet av de tre. På den kommunala nivån är det kommunallagen, beskattningsrätten och planmonopolet som ger uttryck för kommunens självständighet.

Wide & Gustafsson (2001) försöker att göra en översikt över den starka kommunala makten som finns i Sverige idag. Staten, kommunen och landstinget är alla verksamma inom samma geografiska område men handlar ibland på olika sätt. Förr i tiden var arbets- och ansvarsfördelningen dem emellan tydlig och klar. Det lokala beslutsfattandet var en länk i riksdagens arbete. De styrande var i stora drag överrens om de välfärdsprojekt som beskrevs som den svenska modellen. Även näringslivet och intresseorganisationer arbetade i en anda av samförstånd tillsammans med de styrande.

På 1950- och 1960- talet gjordes reformer med tanken att kommunsammanläggningar skulle göra det möjligt att dra nytta av storskalighet ifråga om lokal leverans av service och välfärd. Det gjordes avvägningar mellan brett lokalt deltagande i politiken och effektivitet i förvaltnings- och servicehänseende.

> ”Effektivitetsargumenten ansågs allmänt väga tyngre än önskemålen om att många människor direkt skulle involveras i lokalt beslutsfattande. Bakgrunden var bland annat att kommunreformerna ganska allmänt betraktades som instrument i en praktiskt taget färdigformulerad välfärdspolitisk satsning.” (Wide & Gustafsson, 2001 s.10)

Under 1980-talets decentraliseringspolitik strävade man istället efter en lokal anpassning och mindre byråkrati med en välfärdspolitik som hade brett stödd. Politikerna ansåg att den lokala handlingsfriheten borde vara en funktion av statens styrning av kommuner och landsting.

Wide & Gustafsson (2001 s.11) menar att det blir allt svårare att försöka fatta beslut lokalt idag. Speciellt typiska lokalpolitiska frågor som skola, vård och omsorg står numera högt upp även på den nationella dagordningen. Detta resulterar ofta i flera komplicerade processer med flera aktörer på olika nivåer som är inblandade när beslut ska tas. Dessutom blir gränsen mellan den privata och den offentliga sektorn mindre eftersom det förekommer mer och mer partnerskap mellan staten, kommunerna, landstingen och näringslivet. Wide & Gustafsson anser att alla försök att stärka den lokala demokratin bör ses som något positivt med syftet att stimulera och utveckla olika former av medborgarinflytande.

2.4 Medborgarsammanslutningar
Wide & Gustafsson (2001 s.36) tar även upp vikten av många och starka organisationer som medborgarna kan ansluta sig till på fritiden. Medborgarsammanslutningarna ställer demokratiska krav på myndigheter samt ger upphov till debatt i många olika frågor.

Samtidigt fungerar medborgarsammanslutningarna som en kommunikationskanal mellan de offentliga organen och medborgare. Precis som i politiken och den representativa demokratin har resursstarka grupper ofta ett försprång även här men medborgarsammanslutningar kan också överbygga klyftan genom att ge en röst åt grupper som av olika skäl har haft svårt att göra sig hörda tidigare.

Ett problem med medborgarsammanslutningar kan, enligt Wide & Gustafsson (2001) vara att de ibland kan få större makt än de politiskt valda partierna, samtidigt som medborgarna varken har utsett sammanslutningens företrädare eller kan kräva ansvar av dem. Ett annat problem med medborgarsammanslutningar är att vissa grupper är underrepresenterade i föreningslivet. Undersökningar har visat att de som är underrepresenterade oftast är grupper som befinner sig i en utsatt position i samhället både politiskt och ekonomiskt. Ungdomar, pensionärer, lågutbildade, arbetare, lägre tjänstemän, arbetslösa samt invandrare har ofta ett lågt deltagande i föreningslivet.

Det viktigaste i detta kapitel har varit att Sverige har en representativ demokrati. Det innebär att vi gör vår röst hörd genom utvalda representanter. Förr i tiden var det vanligt med medborgarsammanslutningar som medborgarna kan ansluta sig till på fritiden. Dessa sammanslutningar driver sedan vissa frågor. Problemet med dessa är att det ibland kan få större makt än de politiskt valda samt att det bara är vissa grupper i samhället som är med i dem.

DEMOKRATIMODELLER

Utifrån den presenterade bakgrunden om demokrati i Sverige från föregående gående kapitel går jag vidare till demokratimodeller. Samtliga demokratimodeller utgår från vissa gemensamma punkter som åsiktsfrihet, tryckfrihet och mötesfrihet, punkter som är förutsättningar för ett demokratiskt samhälle. Alla modeller utgår ifrån den representativa demokratin. Det som skiljer dem åt är vilket utrymme det ska finnas för olika former av medborgardeltagande och inflytande parallellt med den representativa demokratin.

3.1 Liberal demokrati

Det finns ett flertal liberala demokratimodeller enligt Henecke & Kahn (2002 s.11) alla har som utgångspunkt att i den politiska processen deltar individer för att framföra sina på förhand bestämda egenintressen. Enligt den liberala demokratimodellen ska man slå ihop allas enskilda intressen och ifall de inte går att kombinera får man välja vilka som ska beaktas. Denna valprocess går ut på att olika politiker konkurrerar om medborgarnas röster och därefter sköter politikerna besluten. För att undvika att makten koncentreras används en rad olika åtgärder som till exempel konkurrens om röster, maktdelning mellan de politiska partierna och rättigheter för minoriteter inskrivet i grundlagen samt fria massmedier.

Henecke & Kahn (2002 s.11) anser att om den representativa demokratin ska kunna fungera krävs det att medborgarna kan kräva ansvar hos politikerna för den förda politiken. För att detta ska vara möjligt krävs det en öppen insyn i den politiska processen så att medborgarna kan bilda sig sin egen uppfattning om hur politierna sköter sig. I den liberala modellen utgår man från att politierna har bestämda mål och preferenser redan innan de börjar i politiken, vilket innebär att diskussioner inte är en stor del i modellen. Diskussioner kan förekomma men anses i den liberala modellen inte bidra till några gemensamma lösningar kring samhällsproblemen.

3.2 Deltagardemokrati

Till skillnad från den liberala demokratimodellen är diskussionen en viktig del i deltagardemokratin och man vill ha en politisk diskussion där stora delar av befolkningen deltar. Även bland deltagardemokratin finns det olika modeller. Henecke & Kahn (2002 s.13) har valt att fokusera på den variant som användes i den svenska Demokratiutredningen. I den lyfter man fram plan- och bygglagen som ett bra exempel som ger medborgarna möjlighet att påverka samhällsbyggandet. Demokratiutredningen utgår från att medborgardeltagande är bra eftersom det antas att deltagandet utvecklar demokratiska kvalitéer hos medborgarna. Dessa kvalitéer är bland annat ömsesidig respekt, tolerans gentemot oliktänkande, solidaritet och en känsla av gemensamt ansvar för att skapa en samhällsmiljö. Enligt deltagardemokratin är varje medborgare kapabel till ett demokratiskt deltagande, inte bara politiker. I deltagardemokratimodellen anses dock att den viktigaste formen av beslutfattande ska ske genom de folkvalda representanterna.

En av de centrala frågorna är relationen mellan medborgarna och de politiska partierna i form av deltagande samt vilket inflytande de olika aktörerna ska ha. Det är viktigt att de medborgare som deltar i processer känner att det är lönt att medverka genom att de får inflytande, samtidigt som det kan ses som ett hot mot den representativa demokratins beslutanderätt.

Henecke & Kahn (2002 s.13) tar upp att i deltagardemokrati-modellen visar man på vikten av att alla deltar eller ges möjlighet att delta. Det räcker inte med att alla formellt har samma rättigheter, Demokratiutredningen visade på att ojämnheter i fråga om till exempel inkomst, utbildning, status och kontakter gör att medborgarnas faktiska möjlighet till att delta i beslutsprocesser är ojämlik. Utredningen visade att bland kvinnor, lågutbildade, unga, arbetslösa och invandrare är grupper där det förekommer lägre medborgardeltagande. Den långsiktiga strategin i deltagardemokrati modellen är därför att försöka utjämna de ojämlikheter som finns.

3.3 Deliberativ demokrati

Henecke & Kahn (2002 s.14) anser att den deliberativa demokratin har ofta mycket gemensamt med de deltagardemokratiska modellerna. Till exempel anser båda att det är viktigt med ett aktivt medborgardeltagande. Till skillnad från de deltagardemokratiska modellerna betonar den deliberativa demokratimodellen diskussionen som det viktigaste uttrycket för ett demokratiskt beslutfattande. Den deliberativa demokratin utgår från Habermas teorier om det kommunikativa handlandet. Det som utmärker den deliberativa modellen är dock dens starka betoning av ömsesidighet i de demokratiska processerna.

Henecke & Kahn (2002 s.14) tar upp att besluten fattas efter samtal där de bästa argumenten får avgöra istället för majoritetsbeslut eller förhandling baserat på maktrelationer. Alla berörda i frågan ska kunna delta i samtalet och ha samma möjlighet att argumentera. Detta innebör att deltagarna måste förbise sina egna snäva intressen och börja fundera på vad som är bäst för det allmänna intresset. Det förutsätter att de berörda parterna i diskussionen respekterar varandra och är villiga att höra de argument som framförs, samt är beredda att ändra sin egen ståndpunkt om de andra argumenten är mer övertygande. Habermas insåg att det inte alltid skulle vara möjligt men ansåg att strävan dit var viktig.

PLANERINGSTEORIER

Utifrån de olika demokratimodellerna som presenterades i förra kapitlet kan man dela in den fysiska planeringen i olika planeringsteorier. Det som skiljer dem åt är vilket utrymme det ska finnas för olika former av medborgardeltagande och inflytande parallellt med den representativa demokratin. Den största motsatsen finns mellan den rationella och den kommunikativa planeringsteorin. Den rationella planeringsteorin går ut på att planera för medborgaren medan den kommunikativa planeringsteorin planerar med medborgaren.

> ”Den grundläggande uppgiften i planering är att sammanlänka kunskap och handling. Hur och när påverkar kunskapen beslut? Hur bör planeringsprocessen organiseras för att skapandet och användningen av kunskapen ska bli så effektiv som möjligt? I planeringen ingår tre moment: inlärning, beslutsfattande och handlande.”
> (Khakee, 2002 s.25)

4.1 Den rationella planeringen

Khakee (2000 s.26) beskriver den rationella planeringen som att planeringen förutsätter en välordnad process, stegvis uppbyggd där varje steg svarar för en bestämd uppgift. Den rationella planeringen kallas även för ovanifrån perspektivet. Modellen utgår från att beslutsfattare bestämmer målen och planerare och andra tjänstemän sedan utformar planerna. Det kan även vara så att planerarna gör en plan som uppfyller alla de mål som beslutsfattarna satt upp men att det i praktiken saknas både resurser och kunskap. Det innebär att planerarna utvecklar alternativa planer som var för sig strävar efter att uppfylla så många mål som möjligt. Den rationella planeringen innebär att planerare och politiker söker den mest fördelaktiga kombinationen mellan resursanvändning och måluppfyllelse.

Den svenska planeringsprocessen är av tradition uppbyggd med rationalistiska förebilder. Det fanns förr en tilltro till att det fanns en teknisk lösning på alla våra problem. Medborgarnas synpunkter ansågs svaga jämfört med politikernas och planerarnas vetenskapliga fakta. Detta blev extra tydligt under 1960- och 1970- talen med förverkligandet av miljonprogrammet.

Utvärderingen av planprocessen i den rationella planeringen består av *optimering*. Detta innebär: hur kan man göra processen ännu mer effektiv och få fler mål uppfyllda nästa gång? Däremot är optimering inte alltid den bästa utvärderingsmetoden eftersom planprogrammen innehåller politiska inslag. Förespråkare av den rationella planeringen anser att en utvärdering i alla fall bör efterlikna optimeringen så långt som det är möjligt, eftersom man då synliggör alla antaganden. Detta leder till ny kunskap som står till grund för bättre inlärning och att man lättare kan hitta lösningar på olika problem. (Khakee 2000 s.26)

4.2 Advokatplanering
Enligt Khakee (2000 s.27) innebär advokatplanering att man utgår från att samhället består av olika grupper med olika intressen och värderingar. Resursstarka grupper är ofta representerade i det offentliga livet och kan lättare påverka politiska beslut. De resurssvaga behöver ofta någon som kan försvara deras intressen. Advokatplanering går ut på att man först identifierar de resurssvaga grupperna och kartlägger deras värderingar. Därefter förser man varje grupp med en eller flera planerare som ska verka för gruppens intressen. Man för en dialog genom sina ”advokater”.

Enligt Khakee tar advokatplanering inte fasta på myten om ett unikt allmänintresse utan att samhället består av olika samlingar av värdebegrepp som representeras av olika planer. Advokaten uppgift är att skapa en länk mellan teknisk expertis och deltagande-demokrati.

Eftersom advokatplanering gör skillnad mellan fakta och värdering innebär det att man inte göra en värderingsfri utvärdering. Utvärderingen av advokatplaneringens planer blir istället en jämförande konsekvensanalys. (Khakee 2000 s.27)

4.3 Generativ planering
Generativ planering beskrivs av Khakee (2002 s.31) som en planering som lägger tyngdpunkten på en småskalig samhällsorganisation där det finns stora möjligheter till samspel mellan berörda aktörer i planeringsprocessen. Aktörerna samarbetar med varandra och lär sig att komma fram till deras gemensamma intressen och respektera varandra när deras åsikter går isär. Modellen kom till när en allt större klyfta mellan planerare och allmänhet uppdagades.

Metoden går ut på att planerarna använder sig av sin expertkunskap medan allmänheten bidrar med sina erfarenheter och personliga kunskap. Khakee tar upp skillnaden på de två olika kunskaperna.
– Den professionella kunskapen bygger på teoretiska förutsättningar och vetenskapliga metoder. Erfarenhetskunskap bygger på erfarenheter från vardagslivet vilka är svåra att systematisera.
– Erfarenhetskunskapen är också bunden till sitt sammanhang medan den professionella kunskapen bygger på teoretiska förutsättningar.
– Planerarna använder sig av vetenskapliga termer och strävar efter en objektivitet medan allmänheten använder sig av ett vardagligare språk och betraktar sig själv som en del av den verklighet som den beskriver.

Den generativa planeringen är den modell som enligt Khakee bäst visar hur man kan planera så att medborgarnas behov täcks utan att man stöter på alltför stora hinder i processen.

När man ska utvärdera processen görs en analys av hur de olika organisationerna samarbetat, informationsförmedling fungerat och kunskap tagits tillvara. Utvärderingen begränsas inte bara till

planens resultat utan hur även hur planen är organiserad. Utvärderingen blir därför enligt Khakee en övning i kritiskt tänkande. (Khakee 2002 s.31)

4.4 Kommunikativ planering

Enligt Khakee (2002 s.34) beskriver, tolkar och förklarar den kommunikativa planeringsteorin vad planerarna egentligen gör. Teorin förtydligar och förklarar de problem och frågeställningar som en planerare ställs inför i sitt dagliga arbete och beskriver de större strukturella ordningar i vilken planeraren arbetar.

Kommunikativ planering är en förklarande process som betonar beslut och handling inom olika områden men samtidigt hämtar kunskaper från vardagslivet. Det är ett samspel som äger rum mellan ett flertal obestämda grupper som var för sig har sina egna värdesystem och sin egen kunskapssyn. De boende anses ha bäst lokalkännedom medan planerarna samlar in materialet och tar med det i beslutsunderlaget. Den kommunikativa planeringsteorin handlar om att få mer verkligt inflytande för medborgarna samt att få en bredare kunskapsbas för planerarna. Planeringsresultatet innebär inte bara att ett handlingsprogram tagits fram utan också att man skapat utrymmen där konflikter identifierats och lösts. Alla som är delaktiga ska få vara med och fatta beslut. Den kommunikativa planeringsteorin karaktäriseras av planering med medborgarna.

Den kommunikativa planeringen är inte målbaserad på samma sätt som den traditionella planeringen där de givna målen måste följas. Den kommunikativa planeringen betonar både interaktion och stegvisa framsteg och syftet är att alla medverkande ska vara samstämmiga.

En central aspekt är att den kommunikativa planeringsteorin fokuserar både på processens kvalitet och på själva handlingsprogrammet. Det innebär att utvärderingen inte bara blir en fråga om effektivitet utan också en fråga om integritet och samförstånd. (Khakee 2002 s.34)

PLANPROCESSEN

Föregående kapitel beskriver demokratins ramar för medborgardeltagande. I detta kapitel beskrivs den kommunala planprocessen med syfte att kunna förstå medborgardeltagandets möjligheter och begränsningar. I kapitlet tas även upp hur överklagandet går till i de olika stegen i planprocessen.

5.1 De kommunala planerna

Boverket (2004 s.9) beskriver de tre olika typer av planer som finns, detaljplan, översiktsplan och områdesbestämmelser.

Varje kommun ska ha en aktuell *översiktsplan* som omfattar hela kommunens yta. Av planen ska det framgå grunddragen i användning av mark- och vattenområden samt kommunens syn på hur den byggda miljön ska utvecklas och bevaras och hur kommunen tänker tillgodose riksintressena enligt 3 och 4 kap. MB. Minst en gång varje mandatperiod ska kommunen se över sin översiktsplan. Översiktsplanen är inte juridiskt bindande men är vägledande för kommande beslut. När man ska göra detaljplaner samt områdesbestämmelser utgår man från översiktsplanen.

Vid större förändringar ska en detaljplan göras. En detaljplan har en genomförande tid på fem till femton år och under denna tid bör planen inte ändras, ersättas eller upphävas. I detaljplanen ges en samlad bild av markanvändningen i det berörda området samt av hur miljön avses förändras eller bevaras.

Områdesbestämmelser ska kunna antas om kommunen vill säkerställa ett syfte i översiktsplanen inom ett begränsat område som inte har detaljplan. Planbestämmelserna har samma karaktär som detaljplanebestämmelserna men är tänkta att reglera endast ett begränsat antal frågor. Till skillnad från detaljplan ger områdesbestämmelser ingen förhandsbestämd byggrätt eller någon rätt för kommunen att lösa in mark.

Reglerna om hur förfarandet ska gått till vid upprättandet av planer regleras i PBL. Det är främst två mål som ska tillgodoses:
1. Alla berörda ska garanteras ett reellt inflytande på planutformning och genomförande.
2. Ärenden ska behandlas så enkelt och snabbt som möjligt.

5.2 Planförfarandet

Schematisk skiss över planförfarandet, med utgångspunkt för hur Boverket (2004 s.21-33) har illustrerat och beskrivit planprocessen:

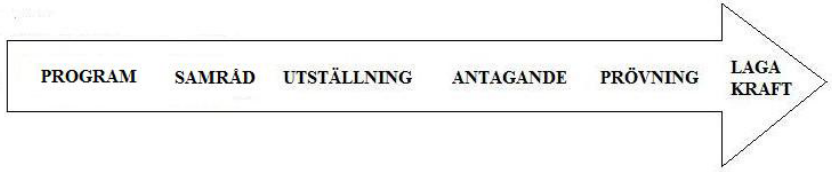

Fig.1 Schematisk skiss över planförfarandet

PLANPROCESSEN

Program:
Ett program tas fram avseende syftet och där utgångspunkterna för planarbetet redovisas. Programmet hanterar bakgrunden av området samt ett antal framtidsfrågor och/eller områden som bedöms vara viktiga i det kommande arbetet. Programmet ska breddas med de berördas erfarenheter och synpunkter.

Samråd:
För att få med medborgarna i processen är det obligatoriskt enligt PBL att ha minst ett samråd. På detta samråd berättar kommunen och eventuellt exploatören om hur de har tänkt angående planen samt ger invånarna möjlighet att komma med synpunkter. Berörda ska ges möjlighet att lämna in skriftliga synpunkter på förslaget till kommunen. Endast de som skriftligen lämnat in synpunkter och inte fått dem tillgodosedda har rätten att överklaga planen efter att den blivit antagen.

Utställning:
Efter samrådet görs eventuella ändringar och kompletteringar utifrån de synpunkter som kommit fram under samrådet. Kommunen måste ställa ut förslaget till planen för granskning innan planen kan antas. Innan planförslaget ställs ut måste det anslås på kommunens anslagstavla och publiceras i ortstidningarna minst en vecka innan utställningstiden börjar. De berörda som vill framföra synpunkter måste göra det skriftligt, annars har de ingen rätt att överklaga om de inte skulle få sina synpunkter tillgodosedda. De skriftliga synpunkter som kommit in under samrådsskedet behöver inte upprepas för att ha rätt att överklaga planen. Efter utställningstiden skrivs ett utlåtande. Det skickas till de som inte fått sina synpunkter tillgodosedda för att dels försäkra sig om att de fått informationen, dels fungerar utlåtandet som information om vad planärendet befinner sig i planprocessen.

Antagande:
Efter att utställningstiden avslutats revideras planen utifrån synpunkter som inkommit och ändringar redovisas. Därefter lämnas planen till kommunfullmäktige för antagande. Fullmäktige kan om de så vill delegera rätten att anta planer till kommunstyrelsen eller byggnadsnämnden. Antagandet anslås på kommunens anslagstavla. Överklagandetiden räknas tre veckor från den dag det justerade protokollet anslås. Om överklagandet inte kommer in i tid tas i regel inte upp till prövning. Har överklagandet kommit in till kommunen i rätt tid ska ärendet överlämnas till länsstyrelsen för prövning.

Prövning:
Eventuella överklaganden av detaljplanen prövas av länsstyrelsen. Viktigt att komma ihåg att endast skriftliga synpunkter ger rätt att överklaga en plan efter antagandet.

Laga kraft:
En plan träder i laga kraft när tiden för överklagande gått ut och ingen har överklagat planen, eller när länsstyrelsen har beslutat att inte överpröva planbeslutet. Om länsstyrelsen beslutar att pröva planen kan inte planen vinna laga kraft innan frågorna är avgjorda. Överklagandetiden på tre veckor räknas från den dag det justerade protokollet tillkännages genom anslag.

5.3 Samråd
Boverket (2004 s.23-26) beskriver det obligatoriska samrådet och hur processen går till. Det finns två syften med det obligatoriska samrådet enligt PBL . Det första är att alla berörda ska få vara delaktiga och garanteras inflytande på planens utformning och genomförande. Det andra syftet är att planärendena ska kunna behandlas effektivt . För att den enskilda medborgaren ska ha en möjlighet att kunna få insyn och kunna påverka utformningen av planen är det viktigt att tidigt väcka intresse hos allmänheten. Därför bjuder kommunen ofta in till möten med allmänheten, organisationer, myndigheter med flera. Ju tidigare i planprocessen som medborgardeltagandet kommer in, desto mer kan planprocessen underlättas och rationaliseras. Programskedet och samrådsskedet bör ses som en sammanhållen process. Om medborgarinflytandet kommer in tidigt i processen ger det ofta en enklare planprocess, sett till helheten.

Kommunen ska bjuda in till minst ett samrådstillfälle för sakägare, bostadsrättsinnehavare, hyresgäster och boende som berörs av förslaget samt för myndigheter, sammanslutningar och enskilda som i övrigt har väsentligt intresse av förslaget.

Sakägare är ägare till fast egendom och innehavare av annan särskild rätt i denna än hyresrätt och bostadsrätt. Dessa personer ska vara uppräknade i fastighetsförteckningen. Samrådskretsen bör avgränsas och redovisas, vilket är något som kan ske på en karta.

Själva samrådsförfarandet består till stora delar av personliga kontakter mellan människor med olika erfarenheter och intressen - både formellt och möten. Detta innebär att samrådsdeltagarna måste få tillfälle att förbereda sig och sina synpunkter. Precis som planeraren tar sig tid att tänka behöver övriga deltagare också tid för att kunna sätta sig in i planärendet.

Vid samrådet bör motiven till förslaget, planeringsunderlag och följderna av förslaget samt eventuella alternativa lösningar tydligt framkomma. Under samrådsskedet bör berörda intressenter ges tillfälle att lämna skriftliga synpunkter på förslaget eller förslagen. Det är endast skriftliga synpunkter som kan ligga till grund för överklaganden om skribentens synpunkter inte blivit tillgodosedda efter det att planen blivit antagen.

Tid för samråd eller utställning meddelas de berörda genom t.ex. brev, affischer, flygblad i brevlådan eller kommunal tidning. Meddelandet bör skickas ut cirka en vecka före utsatt tid.

När samrådet genomförts ska resultatet av samrådet redovisas i en

samrådsredogörelse. Den ska innehålla alla förslag och synpunkter som kommit fram under samrådets gång samt kommunens motiverade ställningstagande till dessa. Tyngdpunkten på motiveringen bör ligga på de synpunkter som inte tillgodosetts.

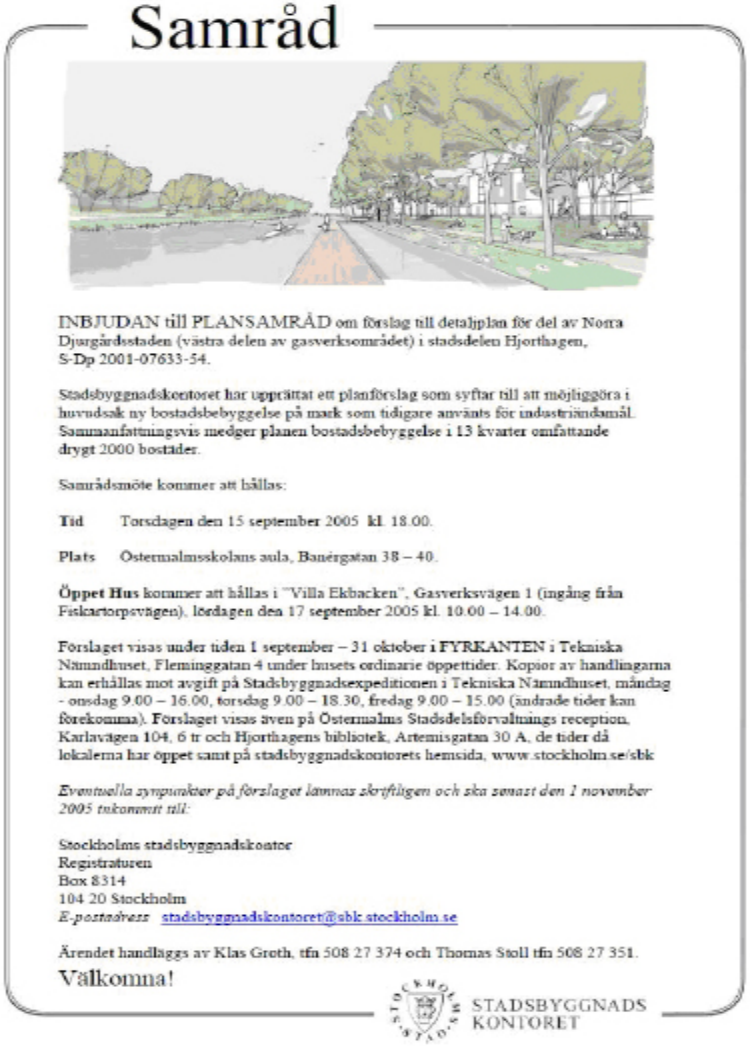

Samråd

INBJUDAN till PLANSAMRÅD om förslag till detaljplan för del av Norra Djurgårdsstaden (västra delen av gasverksområdet) i stadsdelen Hjorthagen, S-Dp 2001-07633-54.

Stadsbyggnadskontoret har upprättat ett planförslag som syftar till att möjliggöra i huvudsak ny bostadsbebyggelse på mark som tidigare använts för industriändamål. Sammanfattningsvis medger planen bostadsbebyggelse i 13 kvarter omfattande drygt 2000 bostäder.

Samrådsmöte kommer att hållas:

Tid Torsdagen den 15 september 2005 kl. 18.00.

Plats Östermalmsskolans aula, Banérgatan 38 – 40.

Öppet Hus kommer att hållas i "Villa Ekbacken", Gasverksvägen 1 (ingång från Fiskartorpsvägen), lördagen den 17 september 2005 kl. 10.00 – 14.00.

Förslaget visas under tiden 1 september – 31 oktober i FYRKANTEN i Tekniska Nämndhuset, Fleminggatan 4 under husets ordinarie öppettider. Kopior av handlingarna kan erhållas mot avgift på Stadsbyggnadsexpeditionen i Tekniska Nämndhuset, måndag - onsdag 9.00 – 16.00, torsdag 9.00 – 18.30, fredag 9.00 – 15.00 (ändrade tider kan förekomma). Förslaget visas även på Östermalms Stadsdelsförvaltnings reception, Karlavägen 104, 6 tr och Hjorthagens bibliotek, Artemisgatan 30 A, de tider då lokalerna har öppet samt på stadsbyggnadskontorets hemsida, www.stockholm.se/sbk

Eventuella synpunkter på förslaget lämnas skriftligen och ska senast den 1 november 2005 tillkommit till:

Stockholms stadsbyggnadskontor
Registraturen
Box 8314
104 20 Stockholm
E-postadress stadsbyggnadskontoret@sbk.stockholm.se

Ärendet handläggs av Klas Groth, tfn 508 27 374 och Thomas Stoll tfn 508 27 351.

Välkomna!

STADSBYGGNADS KONTORET

Fig. 2 Ett exempel på inbjudan till samråd. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

MEDBORGARDELTAGANDE

Anledningen till att man har medborgardeltagande är att de berörda av en plan ska ges *möjlighet till insyn i planen* samt få en *chans att påverka*. I kapitlet tas det upp olika former av medborgardeltagande som kommunen kan använda sig av vid planarbeten. Enligt Boverket är den viktigaste avsikten med medborgardeltagande att det fungerar som ett socialt kitt som kan hålla samman ett samhälle i en långsiktigt hållbar utveckling.

6.1 Varför medborgardeltagande?

Boverket (1998 s.77-80) tar upp hur medborgarens roll i planeringen har utvecklats. Från efterkrigstiden då kommunerna gjorde planer som medborgarna förväntades acceptera till dagens situation då sakägare enligt lag erbjuds vara med och bestämma över sin egen närmiljö. Idag har tjänstemännen på kommunen ett mer jämbördigt förhållande till medborgarna och använder dialog för att försöka få fram ett resultat som alla är nöjda med.

Medborgarnas deltagande i planeringsarbetet är viktigt då de har kunskaper om området som planerarna inte har. Genom att ta tillvara på de boendes erfarenheter och synpunkter kan planeraren få ett mer fullständigt beslutsunderlag och därför är det viktigt att få med medborgarna tidigt i planarbetet. Ett annat motiv till att medborgarna ska vara med i planarbetet är för att en plan som allmänheten inte har getts möjlighet att påverka ofta har svårt att bli godkänd och ofta blir överklagad.
Enligt Boverket är dock den viktigaste avsikten med medborgardeltagande att det fungerar som ett socialt kitt som kan hålla samman ett samhälle i en långsiktigt hållbar utveckling. Besluten har större möjligheter att bli ”socialt hållbara” genom att medborgarna får ett ansvarstagande för besluten som anses följa med delaktigheten.

Boverket (1996) skriver att medborgarna ofta själva tar initiativ till förändringar. Nuförtiden nöjer sig inte medborgarna med att få livet tillrättalagt av andra som tror sig veta bättre än de boende i området. De beslut som förut var centrala ersätts mer och mer av lokala initiativ. Det är viktigt att komma ihåg att den fysiska planeringen inte kan lösa alla frågor, utan att ett samarbete mellan andra kommunala förvaltningar och myndigheter är nödvändigt.

Enligt Byggforskningsrådet (2000) har individcentrerade demokratimodeller blivit mer populära på bekostnad av de demokratimodeller som har sin tyngdpunkt i samhället och i kollektivet. Medborgarna försöker i allt större utsträckning på egen hand påverka de frågor som är viktiga för dem i vardagen och vänder ryggen åt samhällets traditionella påverkanskanaler.

6.2 PBL

I Plan- och Bygglagen (PBL) står de lagar som garanterar medborgarinflytande i planprocessen. Kraven som finns i PBL rörande planeringsprocessen är inriktade på att planeringsarbetet ska ske med öppenhet och insyn för att garantera att planen tillkommit under demokratiska former. Eftersom ett av målen när en ny plan upprättas är att de berörda medborgarna ska ha inflytande. I PBL

styrs hur samrådet ska vara uppbyggt och när och hur det ska ske, hur man informerar allmänheten och hur skriftliga synpunkter som kommer in efter samrådet ska behandlas. Dessutom anges vem det är som fattar besluten och hur besluten vinner laga kraft.

Henecke & Kahn (2002 s.17) skriver att PBL upprättades 1987 med en tanke om att få in mer medborgarinflytande i planprocessen för att få en mer demokratisk process. En av intentionerna var att konflikter om markanvändning skulle lösas under demokratiska former. Kommunen fick ökat ansvar för planeringen eftersom det antogs att beslut tagna närmare de berörda skulle leda till ökat lokaltintresse och fler som engagerade sig i planeringsfrågor. Boverket (1998 s.8) tar upp de ändringar som genomfördes 1996 som gjorde att medborgardeltagandet fick en viktigare roll i planeringen. Detta gjordes eftersom man märkt ett ökat intresse hos medborgarna att vara med och planera sådant som har betydelse för vardagslivet och sin omgivning.

Nedan följer PBL:s lagar som rör medborgardeltagandet i översiktsplaner och detaljplaner.

”När förslag till översiktsplan eller till ändring av planen upprättas, skall kommunen samråda med länsstyrelsen samt regionplaneorgan och kommuner som berörs av förslaget. De myndigheter samt de sammanslutningar och enskilda i övrigt som har ett väsentligt intresse av förslaget skall beredas tillfälle till samråd.”
(4 kap. 3 § PBL)

”Syftet med samrådet är att förbättra beslutsunderlaget och att ge möjlighet till insyn och påverkan. Under samrådet bör motiven till förslaget, planeringsunderlag av betydelse samt förslagets innebörd och konsekvenser redovisas.” (4 kap. 4 § PBL)

”Innan översiktsplanen eller en ändring av den antas, skall kommunen ställa ut planförslaget under minst två månader. Den som vill lämna synpunkter på förslaget skall göra detta skriftligen under utställningstiden.”
(4 kap. 6 § PBL)

”En kungörelse om utställningen av planförslaget skall före utställningstidens början anslås på kommunens anslagstavla och införas i ortstidning. Av kungörelsen skall det framgå var utställningen äger rum samt inom vilken tid, på vilket sätt och till vem synpunkter på förslaget skall lämnas. Om förslaget avser en ändring av översiktsplanen, skall det framgå av kungörelsen.” (4 kap 7 PBL)

”När program utarbetas och när förslag till detaljplan upprättas, skall kommunen samråda med länsstyrelsen, lantmäterimyndigheten och kommuner som berörs av programmet eller förslaget. Sakägare och de bostadsrättsinnehavare, hyresgäster och boende som berörs av programmet eller förslaget samt de myndigheter, sammanslutningar och enskilda i övrigt som har ett väsentligt intresse av programmet eller förslaget skall beredas tillfälle till samråd.” (5 kap. 20 § PBL)
”Syftet med samråd är att förbättra beslutsunderlaget och att ge möjlighet till insyn och påverkan. Under samråden bör kommunen redovisa planeringsunderlag av betydelse samt de viktigaste följderna

av förslaget. När det finns program eller miljökonsekvensbeskrivning, skall även dessa redovisas. Vid samråd om ett förslag till detaljplan skall motiven till förslaget redovisas." (5 kap. 21 § PBL)

"Innan detaljplanen antas, skall kommunen ställa ut planförslaget under minst tre veckor. Den som vill lämna synpunkter på förslaget skall göra detta skriftligen under utställningstiden." (5 kap. 23 § PBL)

"Vid enkelt planförfarande skall länsstyrelsen och de som anges i 25 § första stycket beredas tillfälle till samråd. När förslag till detaljplan föreligger skall de underrättas om detta och, om de inte godkänner förslaget, under minst två veckor ha tillfälle att skriftligen lämna synpunkter på förslaget. Denna tid kan förkortas om alla berörda är ense om det. En sammanställning av inkomna synpunkter och förslag med anledning av dem skall redovisas i ett särskilt utlåtande som skall fogas till handlingarna i ärendet." (5 kap. 28 § PBL)

"Beslut att anta, ändra eller upphäva en detaljplan, områdesbestämmelser eller en fastighetsplan får överklagas endast av den som senast under utställningstiden skriftligen har framfört synpunkter som inte blivit tillgodosedda. Om bestämmelserna för enkelt planförfarande har tillämpats, får beslutet överklagas endast av den som enligt 5 kap. 28 § har framfört synpunkter som inte har blivit tillgodosedda. Om ett planförslag efter utställningen eller, när bestämmelserna om enkelt planförfarande tillämpats, efter det att underrättelse skett enligt 5 kap. 28 § andra stycket ändras till nackdel för någon, får han, utan hinder av bestämmelserna i första stycket av denna paragraf, överklaga beslutet. Bestämmelserna i första stycket utgör inte heller hinder mot att överklaga beslutet på den grunden att det inte har tillkommit i laga ordning." (13 kap. 5 § PBL)

6.3 Jämställdhet

> "... det blir bara så av ren tradition att männen tar till orda och leder mötena medan vi kvinnor kokar kaffet…" (Intervjuad kvinna vid ett samråd. Boverket, 1998, s.68)

Larsson & Jalakas (2008 s.57) anser att planerarna inte kan utgå från att alla medborgarna har ett gemensamt allmänt intresse. Alla har olika familjestrukturer, förutsättningar och drömmar. Larsson & Jalakas anser att planerarna planerar för män och kvinnor, men inte för gamla, barn och andra grupper. Istället väljer planeraren göra om grupperna till cyklister och bilister med flera. På så sätt skapar planerarna avstånd till de människor som de ska planera för.

Planerarna kan också välja att lyfta fram grupper som man anser kräver extra omsorg utöver det förväntade. Grupper som kan lyftas fram är till exempel invandrare och äldre. Den grupp som enligt Larsson & Jalakas räknas som "normalgrupp" består av svenska, vita medelålders, heterosexuella män.

Larsson & Jalakas menar också på att det är skillnad på översiktlig planering och detaljplanering. I den översiktliga planeringen behandlas mer fysiska strukturer och den är mer könsneutral och utgår från att man planerar för det allmänna intresset. Vid

detaljplanering kommer man ner på bostadsområdesnivå och olika individers erfarenheter och önskemål. På den här nivån urskiljs män och kvinnors olika preferenser. Som planerare kan man inte utgå från att män och kvinnor har olika behov, utan man måste utgå från att vi har olika erfarenhetsvärldar.

Henecke & Kahn (2002) anser att det finns en sned könsfördelningen när det gäller medborgardeltagande. Eftersom kvinnor och män har olika värderingar och erfarenheter av vardagslivet är det viktigt att båda könen är med och deltar i samråd. Vid samråden är det är oftast välutbildade medelålders män som deltar. Ofta har de ett direkt ekonomiskt intresse av planfrågan som diskuteras.

Wide & Gustafsson (2001 s.76) tar upp synpunkter från Iris Marion Young, professor i stadsvetenskap, som menar att kulturella skillnader och social rangordning gör att vissa människor utestängs från diskussionen. Människor med olika kön, ålder, etnicitet, utbildning m.m. diskuterar inte förutsättningslöst utan det finnas alltid någon som har ett försprång.

Enligt Boverket(1998 s.68) är erfarenheten att kvinnor inte deltar i planarbetet i lika stor uträckning som män. Det finns flera exempel som visar att det kvinnliga deltagande ökar när det diskuteras vardags och välfärdsfrågor såsom skola och äldreomsorg. Männen intresserar sig mer för de tekniska och ekonomiska delarna. En annan faktor som påverkar jämställdhetsperspektivet är enligt Henecke & Kahn (2002 s.26) är att männen är i klar majoritet på stadsbyggnadskontor, tekniska förvaltningar samt på kommunens planeringskontor. Detta kan leda till att det kvinnliga perspektivet inte värderas lika högt.

6.4 Tjänstemän och politiker

> ”I princip förordnar politiker och tjänstemän medborgarmedverkan i planeringen men motsäger sig det i praktiken då de anser att ett sådant deltagande stör en välordnad och effektiv beslutsprocess. Ett deltagande orsakar instabilitet och kräver särskilda insatser för att bemöta medborgarnas krav.” Khakee (2000 s.112)

Ohlin (1998 s.31) anser att ett av problemen med medborgardeltagande är att det inte ger någon ekonomisk lönsamhet på kort sikt. Att använda sig av medborgardialog medför ökade kostnader som belastar kommunens ekonomi. Enligt Boverket (1998 s.8) anser en del av kommunerna att de får igen kostnaderna i och med att planförslagen leder till färre överklaganden. Ett bra medborgardeltagande kan också leda till att medborgarna löser intressekonflikter sig emellan.

Khakee (2000 s.63-64) framhåller att allmänheten ofta betraktas som en enhetlig homogen grupp, trots att både planerare och beslutsfattare är medvetna om att så inte är fallet. Khakee (2000 s.114-116) tar också upp att många beslutsfattare anser att medborgarnas synpunkter sällan är användbara. De tycker att det är en bra tanke att ha medborgardeltagande men att det inte

fungerar i praktiken. Vid planarbetet ägnar man sig därför mer åt informationsspridning än att föra en dialog med medborgarna. Många av politikerna och tjänstemännen känner sig osäkra när de tvingas ta diskussioner under offentliga möten, speciellt när det gäller övergripande frågor. En del av politikerna menar att PBL förstärker medborgarnas möjligheter att överklaga och att medborgarna överklagar planer men inte tänker på hur det påverkar kommunens ekonomi.

Ett annat problem som Khakee tar upp är att det ofta är grupper med *särintressen* som gör sig hörda på samråd, till exempel naturskyddsföreningar. Dessa föreningar är ofta inte villiga att acceptera andra lösningar än deras egna eller se planen i sin helhet. De har också svårt att se kommunens ekonomiska ansvar för helheten.

Boverket (1998 s.8) har kommit fram till beslutsfattare verkar ha tilltro till att lösa problemen med regional planering och överstatliga organ men det är viktigt att inte glömma bort det behov av lokal planering som finns.

Khakee (2000 s.112-114) har sett att även politikerna kan ha svårt att förstå att planeringen omfattar beslut som kommer att få långtgående konsekvenser och därför är det viktigt med en bra dialog med medborgarna. Vissa politiker anser att medborgarna borde få vara med redan från början och komma med konkreta idéer och att de nu kommer in för sent eftersom medborgarna får delta först när planen är färdig. Andra politiker anser att det finns en risk med engagerade medborgare tidigt i processen eftersom de kan hinna tröttna innan projektet blir klart.
Boverket (1998) har sett att det finns tre vanliga kommunala organisationsmodeller för medborgarinflytande:
– Den första modellen utgår från den *rationella planeringen*. Man planerar för medborgaren och medborgarna får lämna synpunkter och kommentarer på ett planförslag som kommunen tagit fram.
– Den andra modellen innebär utveckling genom *dialog* mellan medborgarna och kommunen. Kommunen gör medborgarna medansvariga i planarbetet för att kunna lösa gemensamma problem.
– Den tredje modellen går ut på att medborgarna har *ett eget definierat* ansvar och egen budget. Medborgarna fattar själva beslut om det lokala samhällets framtid.

Forester (1989) betonar att all planering innebär någon form av maktspel. Även planerare har makt och måste vara medvetna om detta i sin relation till medborgarna. Forester (1989 s.21) tar upp att språkbarriären mellan medborgare och beslutsfattare ofta är ett problem. Fackspråket kan vara svårt att förstå och bidrar ofta till en envägskommunikation. Det är viktigt att använda ett språk som alla förstår och att planerna åskådliggörs på ett lättfattligt sätt.

Forester (1989 s.80) anser att det är viktigt att planeraren kan samarbeta med andra människor. Planeraren kan ses som medlaren mellan exploatörer, politikerna och de berörda medborgarna. Medan exploatörerna gärna har ett bra förhållande med kommunen kan medborgarna vara lite mer ifrågasättande och inte ha samma mål som exploatören. Det gör att de berörda medborgarna kan inta en avvaktande hållning i relation till

planeraren.

Forester (1989) framhåller att både exploatören (som investerat i projektet) och medborgaren (som har en känslomässig involvering) vill att planeraren tar hänsyn till deras åsikter. Han påvisar att fakta och känslor ofta starkt kopplade vid planeringsarbeten. Det är viktigt att planeraren lyssnar på vad medborgarna har att säga och är medveten om att rädsla och ilska är ofta nära till hands hos de berörda medborgarna.

6.5 Att engagera barn och ungdomar

Boverket (2003) anser att städer och andra miljöer oftast inte är planerade efter barn och ungdomars behov. Barn och ungdomar använder den fysiska miljön på ett annat sätt än vad vuxna gör vilket är något som kan leda till konflikter i planeringen.

Nilsson (2006) skriver att är det viktigt att barn kan orientera sig i sin närmiljö vilket planerare inte alltid tar hänsyn till när det byggs nya områden med liknande struktur på alla hus. För att kunna orientera sig krävs det variation som olika fasader, variation i skalan (stora rum-små rum), variationer i vegetationen med mera.

Boverket (2003 s.69) tar upp att det är först på senare tid som barn och ungdomars kunskap om det område de bor i tagits till vara av planerarna och då oftast endast i undantagsfall. Kollektivtrafiken är viktig för ungdomarna och placering av hållplatser, linjesträckningar och tidtabeller kan vara helt avgörande för vilka möjligheter de har att kunna hälsa på kompisar mm.

För att försöka få barn och ungdomar involverade i planprocessen har Boverket (2003 s.96) tagit upp olika dialogverktyg. En utgångspunkt är att planerarna befinner sig där barnen är som till exempel på ungdomsgården, i föreningar och i skolan. Speciellt i skolan finns det många möjligheter för planerare att arbeta med barn och ungdomar och försöka få dem intresserade av planering. Ett bra sätt kan vara att försöka få till en referensgrupp av barn och ungdomar som kan ge synpunkter på utformningen av en plan.

Ett annat bra sätt enligt Boverket (2003 s.142) att få med barn i planeringen är att använda sig av så kallade ”mental maps”. Barnen får en karta där det sedan får rita in t.ex. en plats som är trygg, en som är rolig, en som känns otrygg med mera. På så sätt kan planeraren se om barnen i området har någon favoritplats eller om det finns en plats som många av barnen tycker är otrygg som kan behöva åtgärdas.

Boverket (2003 s.135) skriver att i vissa kommuner har man arbetat med en barnbilaga. Det är en bilaga tänkt som en konsekvensanalys ur barnens perspektiv. Där försöker planerarna ta ställning till vad olika förslag och beslut får för påverkan på barn och ungdomar.

6.6 Problem med att få medborgarna aktiva

Boverket (1998 s.83) ser problemet med att medborgarna vill dels ha snabbare planeringsprocesser, samtidigt som de vill vara mer delaktiga i planarbetet. Processen tar tid, vilket kan göra att medborgarna tappar intresset eftersom ingenting händer. Det är svårt att få medborgarna engagerade i mer övergripande frågor, eftersom de är mer abstrakta. Detta gäller speciellt översiktsplaner som tar lång tid att genomföra. För att medborgare ska vilja delta i planeringsprocessen måste de känna att de får ut något av deltagandet. *Närliggande frågor får ofta mer engagemang* eftersom den enskilda medborgaren har det lättare att sätta sig in i vad planen kommer att betyda för dem.

Ett av problemen med medborgardeltagande är att engagemanget måste komma från den enskilde medborgaren som måste vara villig att avsätta den tid det krävs för att involvera sig i planen. Boverket (1998 s.103) tar upp vad som gör att människor engagerar sig i planprocessen. Det kan vara ett yttre hot eller en vilja att få en fortsatt utveckling av den stad man lever i och identifierar sig med. Det handlar om en vilja att åstadkomma förbättringar i den miljö man lever i. Ofta är det flera individer i samhället som vill samma sak och bildar en intressegemenskap.

Det är viktigt med bra kommunikation med tydlig information om när, var hur planen diskuteras så medborgaren kan få en chans att delta. Den enskilde medborgaren måste även ha kunskaper, även om kommunen kan erbjuda utbildning. Det är också väldigt viktig med bra mötesplatser där man kan träffas och diskutera planerna. Ett annat problem är formen på samrådet skriver Ohlin (1998 s.33) Det behövs en ny form av samråd då dagens samråd och politiska diskussioner inte känns naturliga för många medborgargrupper. Speciellt för ungdomar är dagens samråd en onaturlig deltagande form.

6.7 Dialogverktyg

Larsson & Jalakas (2008 s. 92) tar upp att det inte är en enkel uppgift att utveckla en bra process med medborgardeltagande. När kommunen bjuder in till en dialog skapas det förväntningar som inte får svikas. I verkligheten blir det tyvärr ofta så då synpunkter inte tas till vara på genom hela planprocessen eftersom de anses som oviktiga eller svåra att hantera. Det är viktigt att planerare visar en lyhördhet inför medborgarnas synpunkter för att dialogen ska bli meningsfull. Medborgarna beskriver sin verklighet utifrån egna erfarenheter och kan lämna värdefulla synpunkter som inte är lätta för en planerare att få kunskap om.

Henecke & Kahn (2002) anser att det finns många olika former av dialogverktyg skapade i syfte för att få medborgarna att aktivt medverka i planeringen. Ett problem är att de övergripande besluten är redan tagna innan samrådet vilket gör att det svårt att få till en meningsfull dialog. Det leder i många fall till att medborgarna har små möjligheter att påverka större frågor under ett samråd utan det är detaljfrågor som till exempel den exakta dragningen av en väg som avgörs under samrådet.

Olika dialogverktyg som skulle kunna användas tillsammans med

samrådet för att skapa ett bättre medborgardeltagande tas upp i många böcker. Bodström (2003), de Laval (2006), Byggforskningsrådet (2000) samt Wide & Gustafssons (2001) har alla skrivit om olika dialogverktyg som här försökts sorteras i olika kategorier.

Planeraren:
Observera – att fråga, besöka och bo i området man ska planera för att få ett bättre underlag.

”Linkworkers” – Att ta hjälp av så kallade ”linkworkers” för att underlätta invandrares involvering. ”Linkworkers” är utbildade kontaktpersoner.

Seminarier – kommunen arrangerar minst två möten där man strävar efter att ha med samma deltagare båda gångerna. Under mötet diskuteras den aktuella planeringsfrågan. Det är viktigt att gruppens storlek begränsas så att alla deltagande kan göra sin röst hörd.

Brevlåda – en brevlåda där invånarna kan posta sina åsikter till kommunen.

Öppet hus – kommunen har en utställning av projektet som är bemannad med tjänstemän som är involverade i ärendet. Allmänheten har möjlighet att uppsöka lokalen för att få svar på sina frågor eller diskutera projektet. Denna form av medborgardialog ger bra möjligheter att kunna fånga upp olika grupper synpunkter.

Befintliga lokaler – utnyttja de skolor, bibliotek mm som finns i området och använd av deras kanaler och samlingspunkter .

Informationsspridning:
Informationsblad – som sätts in i lokaltidningen, i olika föreningsblad samt utdelas till alla berörda hushåll. Informationsbladet ska också finnas tillgängligt på skolor, vårdcentraler, bibliotek och andra offentliga inrättningar.

Affischer – kan sättas upp på strategiskt placerade ställen såsom i tunnelbana och på torg.

Internet:
Information – Internet är ett bra forum för informationsspridning då kommunernas hemsidor är välbesökta. Här lägga upp protokoll från olika sammanträden, samrådsmöten upp vilket gör att det är lätt för den enskilda individen att hålla sig uppdaterad.

Debattforum - Medborgarna kan diskutera med varandra via elektroniska debattforum. Kommunen kan också lägga ut frågor att rösta om på hemsidan.

E-post – möjlighet att skicka e-post med synpunkter till de ansvariga för projektet i kommunen.

Gruppdeltagande:
Kartenkäter – kommunen ger invånarna en karta med teckenförklaring samt en enkät. Deltagarna får svara på frågor om t.ex.

hur vissa centrala platser i städer upplevs, vilka områden i staden som känns otrygga och vilka som är samlingspunkter. Många platser kan uppfattas olika av olika personer, vilket kartenkäten ofta påvisar. Ett problem med enkäter av alla slag är att det är kommunen som ställer frågorna samt tolkar svaren och att det ges liten möjlighet för den enskilda individen att komma med egna initiativ.
Samråd – i olika former. Här kan medborgarna själv formulera frågor och ge kritik. Samrådet kan ske både muntligt och skriftligt.

Grupprepresentanter – för olika intressegrupper. Även om alla inte kan närvara vid samrådstillfället/gruppmötet tas deras synpunkter och åsikter ändå upp.

Gå-turer – genom gå-turer ger man några av de boende en chans att säga sin syn på området. Kommunen väljer ut platser av olika karaktär som kvarter, torg, lekplatser… Deltagarna skriver under gå-turen ner vad som är positivt respektive negativ med de olika platserna. Därefter sammanställs svaren i en tabell som innehåller kommentarer sorterade för varje plats. En gå-tur är en väldigt bra metod för att inleda ett projekt då kommunen får reda på deltagarnas åsikter om det aktuella området. En lämplig sammansättning på gruppen är 10- 15 personer. Denna metod är lämplig för ett mindre område med tydlig avgränsning.

Medborgarpaneler – består ofta av 20-25 inbjudna slumpvis utvalda kommuninvånare som inbjuds för att diskutera kommunens framtid tillsammans med politiker och tjänstemän. Det är panelen som ska diskutera medan tjänstemän och politiker är där för att lyssna. På så sätt får planerarna en bild av vad olika medborgare har för uppfattning om området samt vad som är viktigt för dem. Ibland slutar diskussionen med att paneldeltagarna har ändrat åsikt vid diskussionens slut när de hört andras synpunkter.

Arbetsgrupp – innebär att personer ur allmänheten frivilligt anmäler intresse för att träffas och diskutera aktuella projekt med beslutsfattare och projektörer. Det arbetsgruppen kommer fram till bör redovisas i en rapport.

Referensgrupp – till skillnad från arbetsgruppen väljs deltagarna ut av tjänstemännen och deltagarna medverkar i sina roller som yrkesutövare.

Studiecirklar – ett antal medborgare träffas och utbyter synpunkter kring planen. Invånarna i ett visst område kan på så sätt komma fram till vad som är bra för området, även om det innebär att den enskilde individen inte blir helt nöjd.

Arbetsboksmetoden – kräver mer tid än övriga beskrivna metoder. Information, problemställningar samt en enkät skickas till deltagarna i början av projektet. Enkätsvaren ger projektgruppen underlag till steg två i arbetet. En ny enkät med fördjupade problemställningar och tydligare förslag på lösningar skickas ut. Deltagarna kan även samlas i studiecirklar för att diskutera frågeställningarna. En sammanställning av synpunkterna görs som sedan presenteras för beslutsfattarna.

Jämställdhet:
Larsson & Jalakas (2008) beskriver dialogverktyg som de anser är bra för att få en jämställd dialog. Där ingår studiecirklar, gå-turer och enkäter men även fokusgrupper och SWOT-analys.

Fokusgrupper – gruppintervjuer med möjlighet till interaktion mellan deltagarna. Sammansättningen av gruppen bör vara relativt homogen (samma kön och ålder osv.) innehålla 5 – 25 deltagare. Olika teman diskuteras i ungefär en och en halv timme. Alla ges möjligheten att säga sina åsikter, men ingen argumentation ska förekomma. Alla synpunkter antecknas.

SWOT-analys – en av analys styrkor, svagheter, möjligheter och hot. Mindre grupper diskuterar ett område utifrån dessa teman. Både det positiva och negativa kommer fram, istället för att endast hinder och svårigheter tas upp. En nackdel med denna metod är att det kan vara svårt att lyfta fram vardagslivsperspektivet. Ibland kan det vara svårt att skilja på styrkor och möjligheter samt svagheter och hot. Ett sätt att särskilja de olika är att använda styrkor och svagheter som inre faktorer och möjligheter och hot som yttre faktorer. En nackdel med SWOT-analys anser Larsson & Jalakas är att det inte är självklart att vardagslivsperspektivet lyfts fram.

För att studera om en kommun faktiskt använder sig av föreslagna metoder för medborgardeltagande har det gjorts en fallstudie av hur människorna i Hjorthagen har kunnat vara med och påverka utbyggnaden i deras närmiljö. Ett helt nytt område *"Norra Djurgårdsstaden"* ska byggas intill det befintliga Hjorthagen. Kapitlet inleds med en beskrivning av områdets historia samt hur det ser ut idag, därefter kommer det aktuella planförslaget samt andra förslag på planförslag.

Fig. 3 Den röda ringen visar Hjorthagens placering i förhållande till resten av Stockholm. Karta: Digitala Kartbiblioteket

7.1 Historia

Arnstberg, Bergström, Källström, Silvander, (1985) beskriver Hjorthagens historia. Hjorthagen är ett område i Stockholm mest känd som Stockholms första industriförort. Hjorthagen sträcker sig geografiskt från Ängsbotten i sydväst till Ropsten i nordost. I norr angränsar området till Husarviken och Kungliga Nationalstadsparken. Befolkningen i Stockholm ökade under 1800-talets senare del explosionsartat. Den växande befolkningen behövde bostäder men det var svårt att bygga bostäder i samma takt som behovet ökade. Bristen på bostäder medförde att priset på en hyreslägenhet pressades upp och det blev dyrt att bo inne i staden. 1891 började man diskutera att bygga bostäder i Hjorthagen för att lösa bostadsfrågan för arbetarna som arbetade i Värtaområdet. 1898 byggdes de första byggnaderna. Bostadsbyggandet fortsatte och eftersom det fanns bra tillgång till mark ute i Hjorthagen jämfört med inne i staden, byggdes husen med ett större avstånd till varandra. Detta har gjort att Hjorthagen kännetecknats som en grön och luftig stadsdel.

7.2 Hjorthagen idag

Idag bor ca 2200 personer i området som främst är känt för Ferdinand Bobergs gasklockor och sin funkisbebyggelse. Ett av områdena som byggdes på 30-talet är Abessinien som är idag kulturmiljöskyddat.

Värtahamnen och Värtagasverket är de två större industrierna i Hjorthagen idag. Värtagasverket ska läggas ner inom en snar framtid eftersom kommunen planerar att byta ut stadsgasen mot naturgas. Detta för med sig att stora markområden i Stockholms innerstad blir tillgängliga. På grund av det attraktiva läget planerar Stockholms stad nu för en ny stadsdel med namnet Norra Djurgårdsstaden.

Fig. 4 Abessinien Foto: Stockholms stadsbyggnadskontor

Fig. 5 Idrottsplatsen med en av Ferdinand Bobergs gasklockor i bakgrunden. Foto: Ulrika Ehrén

Fig. 6 En av tunnelbaneuppgångarna till Hjorthagen. Foto: Ulrika Ehrén

Fig. 7 Hjorthagens serviceutbud inkluderar bland annat en mataffär. Foto: Ulrika Ehrén

7.3 Norra Djurgårdsstaden - historia

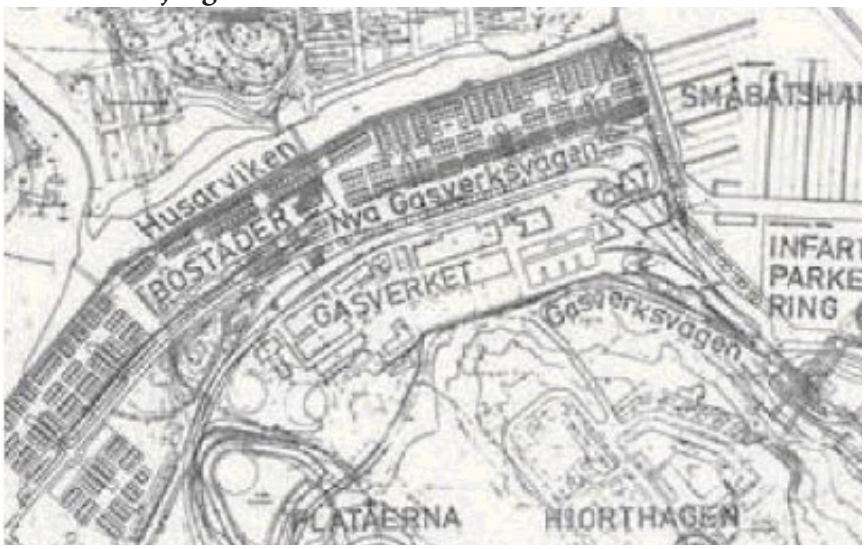

Fig. 8 Ett förslag till områdesplan för Hjorthagen 1972 med bostäder på gasverkstomten. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

I det fördjupade planprogrammet för Norra Djurgårdsstaden (2009) tas det upp att det funnits planer på utbyggnad i och omkring gasverksområdet i Hjorthagen sedan tidigt 1970-tal. 1972 tog stadsbyggnadskontoret fram en områdesplan som omfattade Hjorthagen, Värtahamnen, Uggleviken samt Fisksjööäng. Förslaget gick ut på att gasverket ändrade sin verksamhet från att utvinna gas från kol till gasframställning med lättbensin som råvara. På så sätt skulle stora delar av området kunna användas till andra ändamål. Stockholms stad tog upp två olika alternativ. Ett förslag innebar att en ny färjeterminal skulle etableras i området, med eller utan varvsverksamhet. Det skulle även göras plats för en ny infartsparkering för 1000 bilar. Det alternativet förutsatte den väg som idag heter Norra länken. Alternativ två innebar att ungefär 1200 bostäder skulle byggas på området. Alternativet innefattade ett bilfritt gångstråk mellan tunnelbanestationen och Norra Djurgårdens naturområden med en bro över Husarvikens mynning. Efter att samrådet rörande planförslagen hade hållits 1972 kom man dock fram till att stadsgasens framtid inte gick att lösa och de föreslagna skisserna drogs tillbaka.

Under 1978-1981 pågick ett programarbete med de boende för att rusta upp Hjorthagen. Ett av målen med upprustningen var att bygga nya bostäder som skulle ge bättre förutsättningar för barnfamiljer att bo i Hjorthagen. Flera olika områden för nybyggnation föreslogs och det redovisade förslaget innehöll ca 800 nya bostäder. Programmet lades dock på is 1982 i väntan på ett beslut om gasverkets framtid.

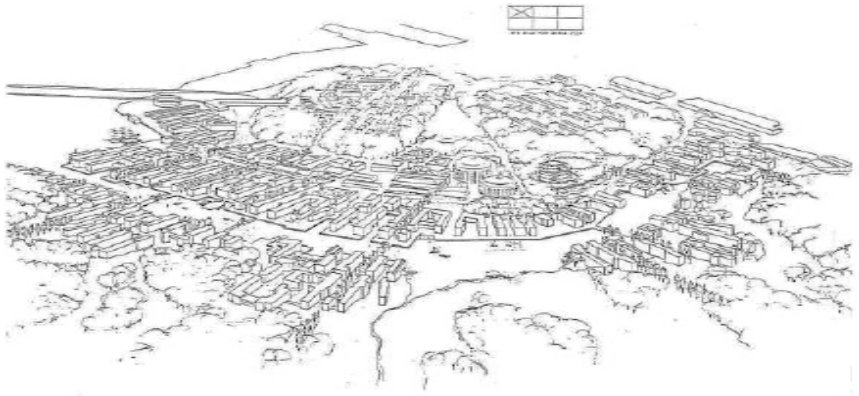

Fig. 9 Det vinnande förslaget i arkitekttävlingen från 1998. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

Stockholms stad bjöd in till en arkitekttävling i mars 1988 som gällde ett nytt bostadsområde vid Husarviken. I september hade 79 förslag lämnats in och juryn valde som vinnande förslag ”tät stad mot öppna vyer”. Förslaget vann för att det redovisade den bästa helhetslösningen och utgick från platsen speciella förutsättningar samt visade på en småskalig och varierad stadsdel.

Efter att arkitekttävlingen genomförts beslöt man sig för att avvakta med utvecklingen kring Husarviken i väntan på att frågor rörande gasproduktionen skulle lösas. Sedan arkitekttävlingen hölls har området Ulriksdal-Haga-Brunnsviken-Djurgården utsetts till Kunglig Nationalstadspark och är skyddat i en särskild lagbestämmelse i miljöbalken. De nya förutsättningarna gör att bebyggelse på Fisksjöängssidan inte är aktuell längre.

7.4 Norra Djurgårdsstaden - program

Arbetet med att tömma och sanera den mindre av de två gasklockorna i tegel ritade av Ferdinand Broberg började i februari 2010. 10 000 kubikmeter vatten ska pumpas ut innan det går att plocka ut stålkonstruktionen och sanera botten. Vattnet kommer att gå igenom en reningsanläggning och därefter släppas vidare som dagvatten. Arbetet beräknades vara klart till sommaren 2010.

Stockholms stad (2009) skriver i det fördjupade planprogrammet till Norra Djurgårdsstaden att Stockholm växer och att bostadsbristen blir allt mer uttalad. Hjorthagens centrala läge samt närheten till natur och vatten gör det till ett mycket attraktivt område för

Fig. 10 Illustrationsbild över planförslaget Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

bostäder. Stockholms Stads nyckelord för Norra Djurgårdsstaden är: *”hållbart, urbant, tryggt, tillgängligt och grönt.”* Det som gör Norra Djurgårdsstaden attraktivt är närheten till Värtans öppna vatten och närheten till den Kungliga nationalstadsparken. Trots det naturnära läget ligger Norra Djurgårdsstaden bara tio minuter från city.

Idag finns i Hjorthagen bostäder samt Värtahamnens industriverksamhet. Planområdet ligger på gammal industrimark som använts av Gasverket. Stockholms stad vill att området ska förvandlas till en hamnstadsdel med cirka 5000 bostäder blandat med lokaler för service och kommersiella verksamheter. Dessa beräknas ge cirka 30 000 nya arbetsplatser. De räknar med en utbyggnadstakt med

500-600 lägenheter om året tillsammans med nya gator och parker. De tänkta byggnadernas höjd är varierad med olika antal våningar beroende på omgivande landskap, från sex-sju våningar i de centrala delarna till fem våningar nere vid vattnet. Det ska dessutom byggas bostäder i varierande storlek för att ta hänsyn till de olika bostadsbehov som finns. Till följd av den ökande bebyggelsen i området krävs att kollektivtrafiken förbättras. Dessutom försöker Stockholmsstad får acceptans för ett lägre parkeringstal än standard i området för att ytterligare främja kollektivåkandet.

Norra Djurgårdsstaden är Stockholms nya miljöprofilområde efter Hammarby sjöstad. Detta innebär att områdena ska vara föregångare när det gäller ny teknik som ska kunna användas i Stockholms framtida bostadsbyggande. I dessa områden satsas det mycket på miljöeffektiva transporter, en hållbar livsstil och att effektivisera energianvändningen.

Stockholms stad har gjort ett översiktligt program för hela området med visioner och mål. Därefter har området delats in i olika etapper. Planen är att Norra Djurgårdsstaden ska byggas i fem olika etapper. Några av etapperna har börjat detaljplaneläggas och planerna för de etapper som kommit längst har behandlats på samrådmöten och även vunnit laga kraft.

Fig. 11 Husarviken före och efter utbyggnad av Norra Djurgårdsstaden. Foto Stockholms stadsbyggnadskontor

Fig. 12 Planområdet idag innan byggandet har påbörjats. Stora delar är idag avspärrat och otillgängligt för allmänheten. Foto: Ulrika Ehrén

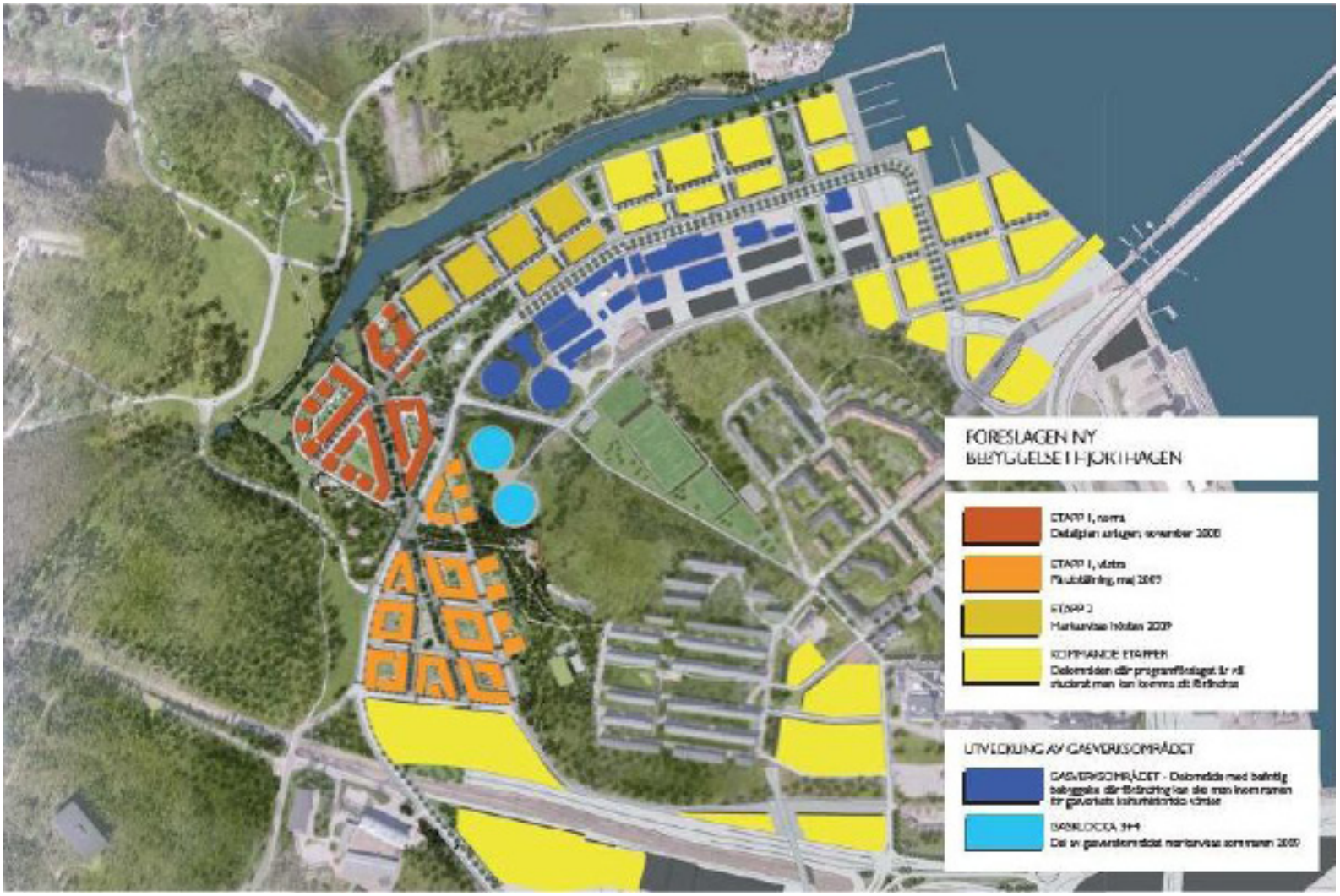

Fig. 13 Utbyggnaden av den nya stadsdelen ska ske etappvis. I vilken ordning etapperna ska byggas ut kan ses på kartan Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

7.5 Medborgardeltagande – programskedet
För att få med medborgarna i planprocessen i programskedet har Stockholms stad (2009) använt flera olika metoder utöver samrådsmötena. Under 2000 och 2001 drev Östermalms stadsdelsförvaltning ett samverkansprojekt med namnet ”Hållbart Hjorthagen”. Syftet med projektet var att skapa ett mer hållbart lokalsamhälle i det befintliga Hjorthagen samt hur Hjorthagen skulle kunna utvecklas. Deltagarna i projektet var boende, skolor, förskolor, kyrkan och affärsinnehavare. Några av de förslag som kom fram under arbetets gång var bildandet av en bilpool, skapandet av en bättre entré till Hjorthagen samt utvecklandet av en starkare centrumkaraktär. Avsikten vid projektet avslutade var att diskussioner och arbete mellan deltagarna skulle fortsätta, men fasta rutiner saknades och var inte heller något som utvecklades för fortsättningen av arbetet. Trots detta har några av förslagen från gruppen blivit verklighet.

Under åren 2001 och 2002 hölls de övergripande programsamråden för Hjorthagen-Värtahamnen-Frihamnen-Loudden samtidigt som samverkansprojektet höll på. Deltagarnas synpunkter handlade mycket om hur utbyggnaden skulle påverka trafiksystemet i Hjorthagen och i innerstaden samt hur utbyggnaden av trafiksystemet skulle påverka områdets riksintressen.

Samråd för miljökonsekvensbeskrivningen (MKB) för det fördjupade planprogrammet genomfördes under slutet av 2007 fram till januari 2008. Stockholms stad ville att deltagarna skulle få en helhetsbild av det som planerads i Hjorthagen och dess omgivning samt ge en inblick i arbetet med miljöbedömningen. Stadsbyggnadskontoret inbjöd även till en fördjupad diskussion kring MKB:n för intresserade medborgare.

En utvärdering gjordes på samrådsprocessen på programsamrådet samt MKB:n och där framkom det att de flesta var positiva till hur processen genomförts och att den givna informationen innan samrådet varit tydlig. Deltagarna ansåg också att det givits goda möjligheter att komma med synpunkter.

Under projektets fortskridande gjordes 2008 en boendeenkät i området för att informera de boende samt få dem fortsatt delaktiga i projektet. Bland de som deltog eller alla boende? Enkäten handlade även om vilka informationsvägar de boende använder sig av idag, hur de vill få informationen i framtiden samt hur de ser på nybyggnadsprojektet i stort. Utifrån svaren framkom att de boende har förhoppningar om ett förbättrat utbud av kommersiell och offentlig service samt kollektivtrafik. Däremot är de boende oroliga för att tillgången på parker och grönområden ska minska.

De flesta vill ha sin information om Norra Djurgårdsstaden i form av nyhetsbrev per post men stort intresse finns också för att få informationen via internet och vid studiebesök. Lokaltidningen nämns som en viktig informationskälla om framtida planprojekt.

HJORTHAGEN

Under 15-18 september 2008 genomfördes fyra gå-turer i Hjorthagen. Syftet var att skapa en dialog om hur Hjorthagen kan utvecklas i framtiden. Under gå-turer gick deltagarna en förbestämd rutt och skriver ner sina iakttagelser och reflektioner.

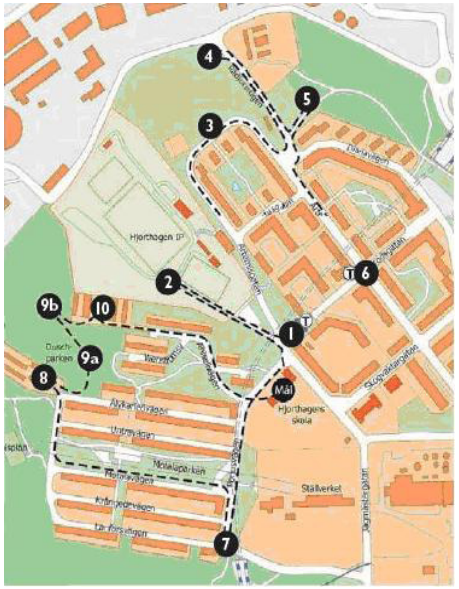

Fig. 14 En av de gå-turer som boende i Hjorthagen gjorde. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

För att ytterligare förbättra informationen för medborgarna har Stockholms stad har även lagt ut en multimediepresentation på Internet där invånarna i staden på ett enkelt sätt kan se vad planen innebär för dem och vad som ska byggas. På kartan finns möjlighet att zooma in enskilda kvarter och i detalj se de planerade förändringarna.

Fig. 15 Multimediepresentationen som Stockholms stad gjorde. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

2008 gjordes även en barnkonsekvensanalys eftersom fysiska förändringar i staden påverkar barn och ungdomars vardagsmiljö. I barnkonsekvensanalysen undersöktes parker, bostadsgårdar och öppna ytors olika värden för barnen i området. Förskole- och skolpersonal fick svara på en enkät om hur de upplevde området idag och vad som skulle kunna förbättras.

Stockholms stadsbyggnadskontor lät även 13 barn boende i Hjorthagen göra en mental map där de fick beskriva och kartlägga miljöer de vistas i. Resultatet blev en karta som beskrev vilka miljöer som upplevdes som säkra respektive otrevliga av barnen. Dessutom fick de en enkät där de i ord skulle beskriva och ta ställning till olika platser i Hjorthagen.

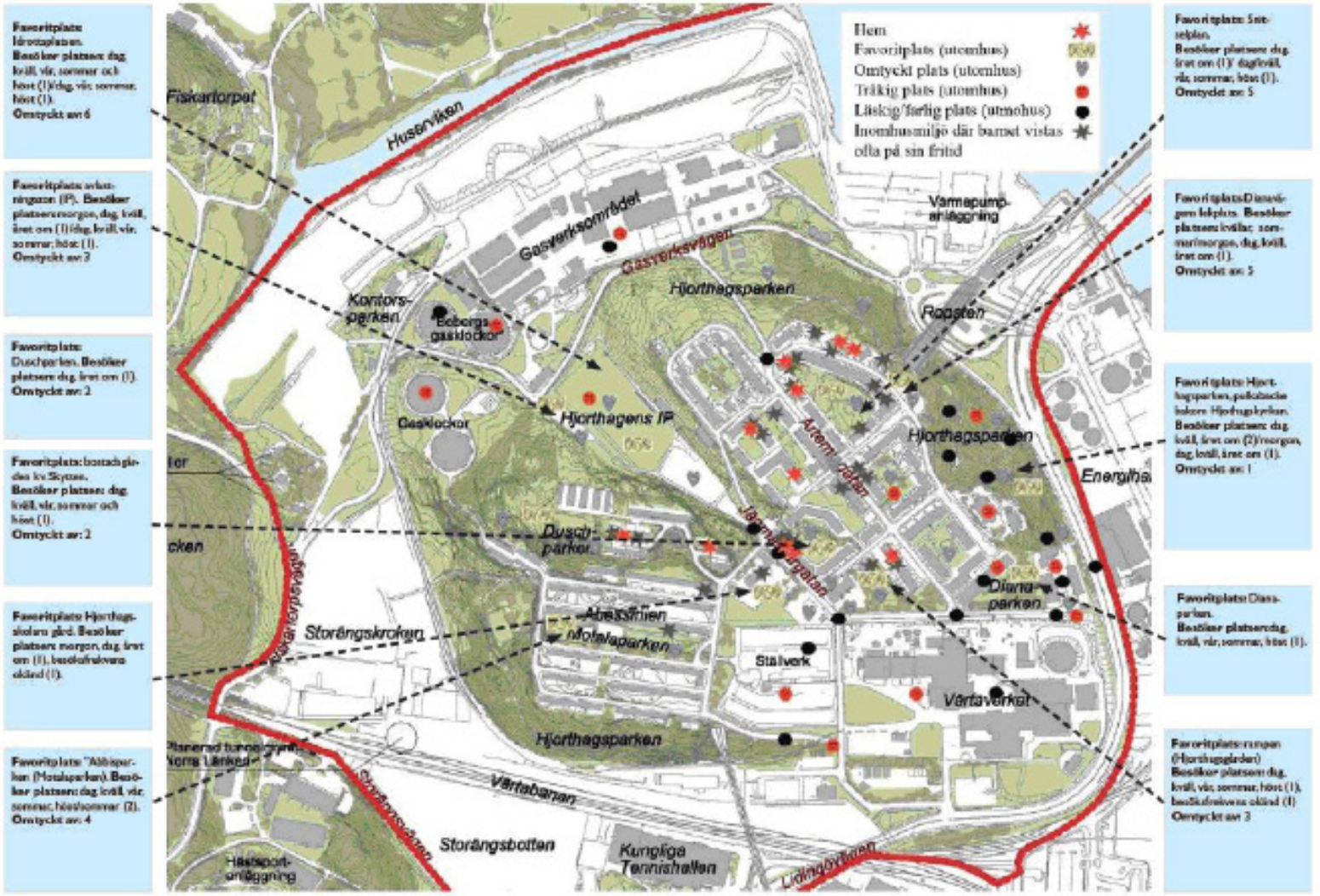

Fig. 16
En kartenkät som Stockholms stad gjorde inför planarbetet.
Bild: Stockholms stadsbyggnads-kontor

7.6 Norra Etappen

Fig. 17 Plankarta över Norra Etappen. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

Den första etappen i Norra Djurgårdsstaden kallas för Norra Etappen. Den 3 november 2008 antog Stockholms kommunfullmäktige detaljplanen för de fyra första kvarteren i Norra Djurgårdsstaden. Kvarteren innehåller 672 lägenheter och möjlighet till visst utrymme för verksamheter och social service. Högsta tillåtna våningsantalet är 6 våningar med en sjunde, mot gatan indragen, våning. Mot Husarviken är våningsantalet 5 våningar, med en indragen 6e våning. Ett särskilt färgsättningsprogram har tagits fram för att stämma med den äldre gasverksbebyggelsen och omgivande natur. I hörnlägen mot områdets huvudstråk ska verksamheter inrymmas i bottenvåningarna. Två förskolor ska integreras i kvarteren. Träd längs gatorna ska planteras. Längs Husarviken anläggs ett park- och promenadstråk.

På sikt är det tänkt att området ska trafikförsörjas via en ny huvudgata genom Norra Djurgårdsstaden som i ena ändan ansluter till Lidingövägen och i den andra Fiskartorpsvägen. Parkeringstalet är 0,52 bilplats per lägenhet och hålls förhållandevis lågt i hela området. Parkeringen i området ska i huvudsak ske i garage under marken. Avsikten med det låga parkeringstalet är att Stockholms stad försöker skapa en miljöprofilerad stadsdel med god kollektivtrafikförsörjning.

7.7 Norra Etappen – planprocessen

Plansamråd

Samrådsmöte hölls den 15 september 2005 i Östermalmsskolan och Öppet hus hölls i ”Villa Ekbacken” på Gasverksvägen 1. Inbjudan till plansamråd skickades till remissinstanser enligt sändlista, sakägare m.fl., stadsbyggnandsnämndens ledamöter och ersättare. En miljökonsekvensbeskrivning har tagits fram enligt PBL och miljöbalken och samråd kring denna hölls under november 2007-2008.

HJORTHAGEN

Under samrådet kom det fram att de boende i Hjorthagen hellre hade sett att en park skulle anläggas närmast Husarviken istället för bostäder. Dessutom tycker de berörda att stadsbyggnadskontoret tillåtit för höga hushöjder. Någon föreslog att man möjligtvis kunde bygga kolonistugor närmast vattnet istället. De är rädda att det ska bli påverkan på riksintressena Nationalstadsparken och gasverket, natur och kulturmiljö. Därtill ligger planområdet inom en viktig spridningskorridor för växter och djur, vilket de berörda tycker att stadsbyggnadskontoret tagit dålig hänsyn till.

De boende är oroliga för att det ska uppstå störningar under byggtiden till följd av ökad trafik. De anser också att det redan är tillräckligt med trafik i området idag och att det inte finns plats för fler bilar på de befintliga gatorna. Risker med exploatering samtidigt som gasproduktion och lagring pågår i området påtalas av länsstyrelse och brandförsvar.

Kritik riktas också mot Stockholms stad eftersom att inga alternativ som innebär lägre exploatering i området har utretts. Förslag som lämnats in av olika föreningar med låg exploatering har avfärdats av staden. (Samrådsredogörelsen, 2006)

Utställningen
Innan utställningen ägde rum informerade stadsbyggnadsnämnden de berörda. Planförslaget ställdes ut vid Stadsbyggnadsexpeditionen samt biblioteket Fältöversten och på Hjorthagens bibliotek under perioden 1 september till 31 oktober 2006. Utställningen ägde rum under 14 maj – 19 juni 2008 vid Stadsbyggnadsexpeditionen, biblioteket i Fältöversten samt på Hjorthagens bibliotek. Dessutom informerade Stockholms stadsbyggnadsnämnd om att den som inte framfört sina synpunkter senast under utställningstiden inte hade rätt att överklaga ett eventuellt beslut att anta planen. Kända sakägare och andra intressenter som under samrådet skriftligen framfört synpunkter fick kännedom om utställningen i brev. Övriga informerades genom annons i dagspressen.

Under utställningen kom 33 yttranden in till stadsbyggnadskontoret. Yttrandena kom från 10 st närboende eller i övrigt berörda privatpersoner, 10 st intresseföreningar och 13 st från remissinstanser och berörda förvaltningar. Flera av yttrandena berörde även MKB:n och det fördjupade programmet för Hjorthagen.

Flera kommenterade påverkan på riksintressena Nationalstadsparken och gasverket, natur och kulturmiljö. Efter samrådet har detaljplanen för Norra Etappen omarbetats. Bebyggelsen längs Husarviken har fått det tillåtna våningsantalet sänkt och den har dragits tillbaka från strandkanten. Många av de överklagande anser att de ändringar som gjorts inte är tillräckliga och tycker att bebyggelsen dominerar landskapsbilden. De anser också att placeringen är lagd inom en viktig spridningskorridorför djur och växter mellan Norra och Södra Djurgården.

Kritik riktats också mot att inga alternativ, som innebär lägre exploatering i området, utretts på stadens initiativ. Dessutom anses det att staden för enkelt avfärdat de förslag som inkommit från olika föreningar. Många är oroliga för att exploatering kommer

leda till problem med trafiken i Hjorthagen. Under samråd och utställning har det kommit kritik mot förslaget då man anser att det påverkar Nationalstadsparken olika värden negativt. Därför har stadsbyggnadskontoret minskat på exploateringen i området närmast Nationalstadsparken.

Utställningsutlåtandet
Stadsbyggnadskontoret upprättade ett utställningsutlåtande (2008) där de redovisade skriftliga synpunkter som kommit in under utställningstiden. Detta utlåtande finns tillgänglig på Stadsbyggnadsexpeditionen i Tekniska Nämndhuset. Det gjordes vissa ändringar på plankartan och den uppdaterade kartan skickades till de berörda instanserna.

Länsstyrelsen bedömer att planförslaget är förenligt med riksintressena Nationalstadsparken och kulturmiljövården. Flera intresseföreningar samt några boende i Hjorthagen ser att planförslaget har omarbetats sedan samrådet och att bebyggelsen sänkts och dragits tillbaka från Husarviken, men de anser att de ändringar som gjorts fortfarande inte är tillräckliga och att påverkan på natur och kulturvärden fortfarande är hög. Flera av föreningarna är kritiska till den tolkning staden har gjort av gränsen för nationalstadsparken. Den anser att förslaget behöver bearbetas en omgång till och att området bör innehålla inga eller endast ett betydligt mindre antal bostäder.

De vill att området ska nyttjas som park eller naturmark. De är även kritiska till att staden inte tagit fram några alternativa förslag med lägre exploateringsgrad. Dessutom är de kritiska till att planerarna verkar ha använt Nationalstadsparken som en ersättning för nödvändiga närlekplatser. Intresseföreningarna menar också att stadsbyggnadskommentarer för enkelt avfärdat andra alternativ med låg exploateringsgrad. Några av de inkomna yttrandena kräver att planprocessen ska göras om och/eller en arkitekttävling utlysas.

Den kritik som riktas mot förslaget innebär i huvudsak att man önskar se ingen eller en betydligt lägre exploatering i området. Flera synpunkter har inkommit under utställningen som inte har med den enskilda detaljplanen att göra. T.ex. behovet av en förbättrad gång- och cykelförbindelse till Hjorthagen samt lokaliseringen av ny skola. De boende i området är fortfarande oroliga för trafikfrågan och efterfrågar en lösning. Problem med trafiken i samband med dels exploateringen och anläggandet av Norra länken.

Stadsbyggnadskontorets kommentar är att planförslaget är förenligt med Stockholms översiktsplan och strategin att bygga staden inåt. Exploateringen ger förutsättningar för en omfattande rening av den kraftigt förorenade marken i området. Stadsbygnadskontoret anser att planförslaget på ett rimligt sätt väger samman de olika intressen som finns i området och dessutom bidra till en förbättring av området.

Överklaganden
Kommunfullmäktige beslöt att anta detaljplanen för den Norra

Etappen den 2008-11-03. Planen överklagades av några privatpersoner samt Naturskyddsföreningen i Stockholms län och Djurgården-Lilla Värtans miljöskyddsförening. Ett av överklagande avslogs direkt eftersom det inkom efter sista dag för överklagande som var den 2 dec 2008.

Länsstyrelsen avslog även några privatpersoners överklagande då de ansåg att privatpersonerna inte bodde på ett sådant avstånd att de har rätt att överklaga beslutet och länsstyrelsen kunde heller inte finna några andra skäl som gjorde dem berörda av planen.

Djurgården-Lilla Värtans Miljöskyddsförening är inte upptagen i den fastighetsförening som upprättas över berörda fastigheter och äger inte någon fastighet som gör föreningen till berörd sakägare. Föreningen uppfyllde heller inte kraven för att få ha yttranderätt i egenskap av ideell förening. Länsstyrelsen avvisade därför deras överklagan.

De enda överklagandena som prövades kom från Naturskyddsföreningen i Stockholms län samt en privatperson. Anledningen till överklagan var att de ansåg att det fanns brister i miljökonsekvensbeskrivningen. Länsstyrelsen bedömde dock att miljökonsekvensbeskrivningen på ett godtagbart sätt behandlade rimliga alternativ och redogjorde för detaljplanens miljökonsekvenser. Länsstyrelsen fann att detaljplanen medför en betydande påverkan på miljön, men däremot inte en sådan påverkan på miljön att detaljplanen inte kan godtas. Länsstyrelsen har även vägt personliga intressen mellan Naturskyddsföreningen i Stockholms län och privatpersonen mot de allmänna intressen som planen syftar till att tillgodose och inte funnit tillräckliga skäl för att upphäva antagandebeslutet.

7.8 Övriga Etapper

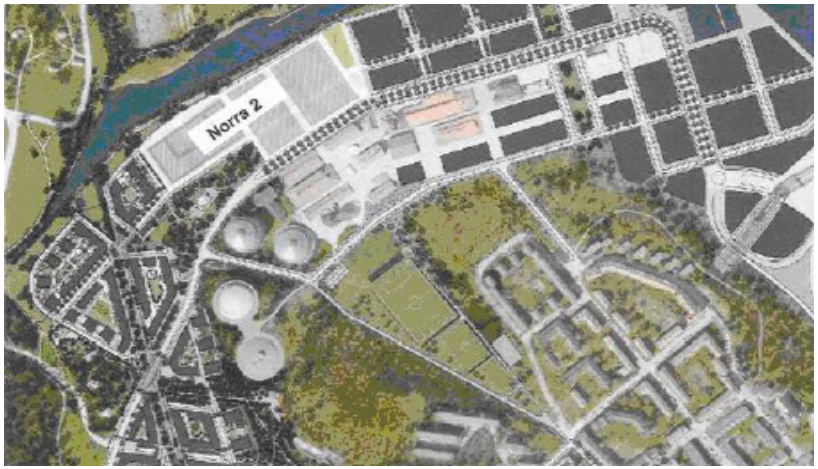

Fig. 18 Etapp Norra 2 är beläget vid Husarviken. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

Etapp Norra 2 ska bestå av 570 lägenheter. 320 av dessa planeras bli hyresrätter och övriga 250 ska bli bostadsrätter. Planerad byggstart är preliminärt år 2013 och första inflyttning 2014. Tidpunkten är oviss och avgörs av hur avvecklingen av gasverkets verksamheter går. Marken renas innan man kan bygga där eftersom det är en del av Fortums gasverk och marken är förorenad efter 100 års användning för gasproduktion. Stockholms stad har även här valt att sätta parkeringstal 0.5 per lägenhet och parkeringen ska främst

anordnas i gemensamma garage under gårdar och byggnader. För besökande kommer det att finnas gatuparkering.

Direkt i anslutning till området finns Husarviken och den Kungliga nationalstadsparken. En MKB togs fram för hela det fördjupade planprogrammet 2008, men en fördjupad miljökonsekvens-beskrivning ska tas fram parallellt med detaljplanearbetet för etappen.

Fig. 19 Illustrationsbild över etapp västra. Bild: Stockholms stads-byggnadskontor

Etapp västra
Detaljplanen kommer bestå av nio kvarter med 1300 bostäder. Etappen ligger norr om Ängsbotten och söder om de två andra etapperna. Byggstart beräknas till 2011 och första inflyttning planeras 2013. Någon ytterligare information har i nuläget ej gått att få från Stockholms stadsbyggnadskontor.

7.9 Alternativa planer för Norra Djurgårdsstaden
Stockholms stad har i sitt fördjupade planprogram (2009) redovisat de alternativa planer som fanns för området samt motiverat varför dessa planer inte valdes. Flera organisationer och intresseföreningar har lämnat in förslag på planer till stadsbyggnadskontoret. Stockholms stad har endast tagit med förslag som de anser är realistiska med hänsyn till syftet med planläggningen. Denna var att pröva möjligheten till bostadsbebyggelse inom stadsutvecklingsområdet.

Stockholms stads planförslag innehåller 5 000 bostäder. Jag har valt att dela upp de övriga inkomna planförslagen i två olika kategorier; förslag med färre än 5000 bostäder och förslag med mer än 5 000 bostäder. Stadsbyggnadskontoret har för varje inkommet förslag motiverat tvarför de inte tycker att förslaget lever upp till målen.

Förslag med mindre än 5 000 bostäder
Haga-Brunnsvikens vänner och Kommittén för Gustavianska Parken är intresseföreningar som vill utveckla området som en levande natur- och rekreationsmiljö och vill skydda områdets värden mot exploateringar. Under samrådet 2005 för Norra Djurgårdsstaden etapp 1 framkom önskemål att utveckla Husarviksområdet för kultur-, friluft- och idrottsändamål och inte enbart bostadsbebyggelse. Flera av yttrandena kompletterades med alternativa förslag. Haga-Brunnsvikens vänner och Kommittén för Gustavianska Parkens förslag är att Nationalstadsparken ska övergå till ett parklandskap i gränsområdet mellan befintlig bebyggelse och vattnet. Grundtanken är att friidrott och friluftsliv ska ges

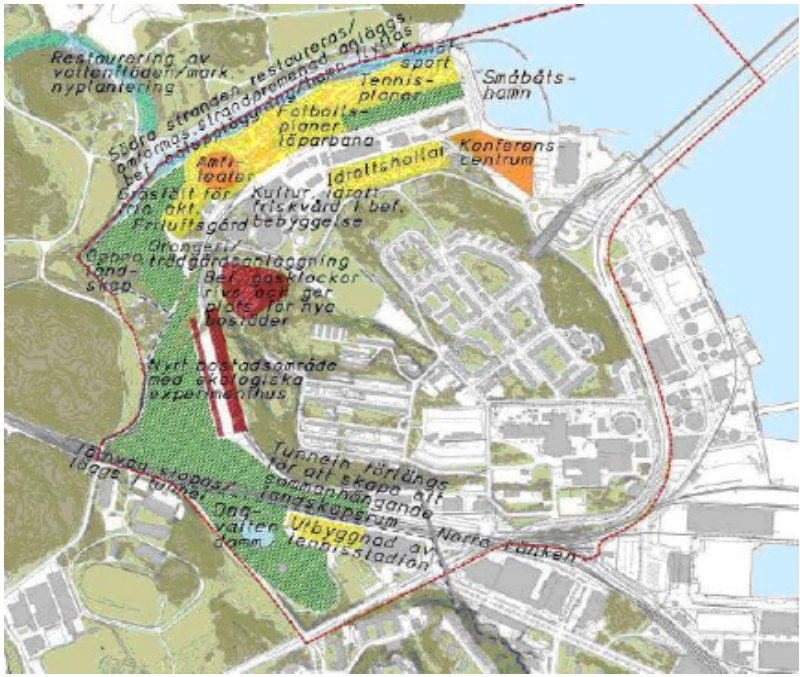

Fig. 20 Haga-Brunnsvikens vänner och Kommittén för Gustavianska Parkens alternativa förslag. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

utrymme att utvecklas tillsammans med kulturella aktiviteter och att endast begränsad bostadsbebyggelse tillåts.

Stockholms stadsbyggnadskontor anser att förslaget mot ett rikt och varierat utbud av idrotts- och friluftsliv har många fördelar, främst utifrån ett lokalt miljöperspektiv. Förslaget bidrar till att flera större nya grönytor bildas som bidrar till att ta vara på den värdefulla stads och landskapsbilden. Stadsbyggnadskontoret anser

att det begränsade antalet bostäder strider mot det övergripande syftet med planeringen i Hjorthagen. Därför anser stadsbyggnadskontoret att det inte är aktuellt att detta förslag drivs vidare inom ramen för dagens planering av Hjorthagen. Förslaget anses inte ta tillvara på Hjorthagens centrala läge eller utnyttja möjligheten att på ett effektivt sätt återanvända redan exploaterad mark. Dessutom innebär förslaget lika stora kostnader för markrening som programförslaget men den låga exploateringsnivån gör det svår att ekonomiskt motivera förslagets genomförande.

Husarviksgruppen består av representanter för Förbundet för Ekoparken, Djurgårdens Hembygdsförening, Djurgården-Lilla Värtans Miljöskyddsförening, Samfundet S:t Erik, Haga-Brunsvikens Vänner, Kommittén Gustavianska Parken och Stockholms idrottsförbund. Husarviksgruppens förslag innehåller generellt utspridda områden med låg och gles bebyggelse. En högre och tätare bebyggelse föreslås dock vid Ropsten. Delar av Storängsbotten och gasverkets upplagsområde föreslås ersättas med stora grönområden och man vill även genomföra en vidgning Husarvikens öppna vattenytor. Förslaget betonar vikten av att bebyggelsen utformas på ett sätt som inte skadar kulturlandskapets värden eller försämrar spridningsvägen för djur och växter över Hjorthagen.

Stadsbyggnadskontoret anser att förslaget har flera goda kvaliteter främst genom hanteringen av gasverksområdet. Dock anser stadsbyggnadskontoret att förslaget innehåller för fragmenterad bebyggelse. Låg exploateringsgrad och ianspråktagande av stora

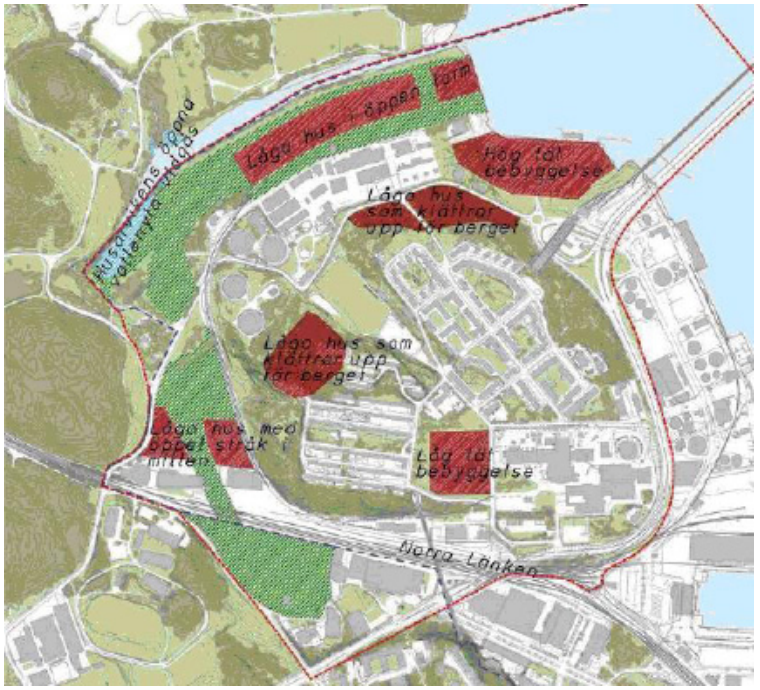

Fig. 21 Illustrationen är stadsbyggnadskontorets tolkning av Husarviksgruppens inskickade skiss. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

ytor strider mot de uppsatta ekologiska, ekonomiska och sociala målen för Hjorthagens utveckling. Dessutom medför förslagets låga exploateringsnivå att ytterligare bostäder troligtvis kommer att behöva byggas på orörd mark i ett mer perifert läge vilket leder till ökade transporter samt nya investeringar i infrastruktur. Stadsbyggnadskontoret anser också att förslagets låga exploateringsnivå inte är genomförbar i en så central del av Stockholm.

Fig. 22 Föreningen Östermalms alternativa förslag. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

Föreningen Östermalms planförslag bygger i huvudsak på den planstruktur som presenterats i programförslaget, frånsett att bebyggelsen dragits tillbaka från Husarviken samt att de kvarter som ligger närmast Nationalstadsparken har halverats i utbredning. Förslaget vill skapa en bredare buffertzon intill Nationalstadsparksgränsen.

Stadsbyggnadskontoret anser att förslagets tillskott av grön- och friytor vid Husarvikens strand bidrar till att uppfylla målen om goda rekreationsmöjligheter men att bebyggelsen längs Husarviken, som ibland endast är kvartersdjup, inte skapar den levande stadsdel som man eftersträvar. Således anser stadsbyggnadskontoret att förslaget motverkar de uppsatta målen om en levande stadsdel. Vidare kräver förslaget i stort sett lika stora infrastrukturella investeringar som programförslaget, trots ett mindre antal bostäder skulle byggas jämfört med programförslaget. Därför anser stadsbyggnadskontoret att förslaget inte är tillräckligt bärkraftigt.

Fig. 23 Djurgården-Lilla Värtans Miljöskyddsförenings förslag. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

Djurgården-Lilla Värtans Miljöskyddsförenings förslag bygger på flera nya broar och överdäckningar som föreslås över trafikbarriärerna Norra länken och Lidingövägen i programområdets södra delar. På Husarvikens södra sida föreslås ett halvöppet landskap med spridda trädbestånd.

Stadsbyggnadskontoret bedömer dock inte förslaget som genomförbart eftersom det inte innehåller tillräckligt många bostäder även om grön- och friytor i anslutningen till Husarvikens södra strand bidrar till att uppfylla målen om goda rekreationsmöjligheter samt att värna och utveckla biologisk mångfald.

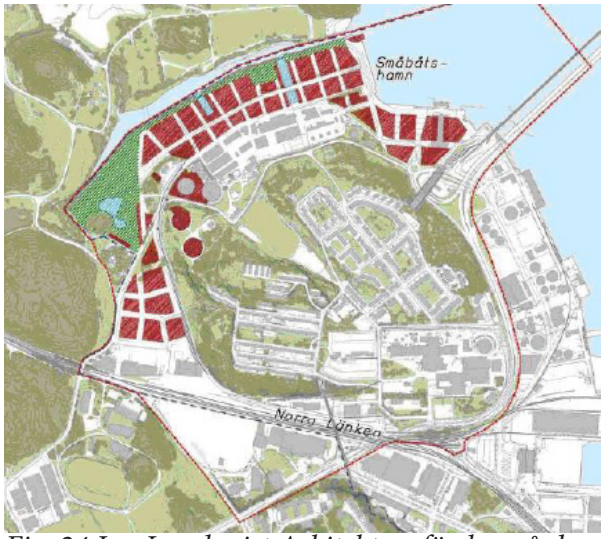

Fig. 24 Jan Lundqvist Arkitekters förslag på den nya bebyggelsen. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

Jan Lundqvist Arkitekters förslag omfattar 2500 bostäder som närmast Husarviken bildar en zon av främst radhus och för övrig låg bebyggelse med hus som är 4 - 5 våningar höga. Dessutom ingår anläggandet av två kanaler samt en mindre sjö i området i detta förslag. Gasverksområdet vill man bevara som det är.

Stadsbyggnadskontoret anser att förslaget inte tar tillvara på Hjorthagens centrala läge och inte utnyttjar möjligheten att på ett effektivt sätt återanvända redan exploaterad mark för ny stadsbebyggelse. Behovet av bostäder i centrala Stockholm kan inte mötas av småskalig radhusbebyggelse. Däremot tycker stadsbyggnadskontoret att förslaget har flera goda kvaliteter främst rörande förhållningssättet till naturmiljön och gasverksområdet.

Förslag med fler än 5000 bostäder

Fig. 25 YIMBYs förslag på Norra Djurgårdsstaden. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor

Det partipolitiskt obundna nätverket YIMBY (Yes In My BackYard) är en motreaktion mot NIMBY (Not In My BackYard) och har en

positiv inställning till nya byggplaner och anser att en förändring inte alls är samma sak som en försämring. Deras förslag bygger i stort sett på programförslaget som presenterades, men YIMBY förespråkar en generell höjning av våningsantalet med minst två våningsplan för möjliggöra för fler människor att bo och arbeta i området samt för att öka underlaget för spårbunden kollektivtrafik. YIMBY anser att det finns goda möjligheter att bygga höghus mot vattnet vid Ropsten samt föreslår att de nyare gasklockorna rivs och ersätts av nya höga bostadshus som därmed blir områdets nya landmärken.

Stadsbyggnadskontoret anser att förslaget har flera fördelar, främst ur ett ekonomiskt och ur ett regionalt miljöperspektiv. Förslaget tar tillvara på Hjorthagens centrala läge. Däremot anser stadsbyggnadskontoret att den känsliga kulturhistoriska bebyggelsen inom gasverksområdet bör hanteras med större försiktighet än vad förslaget innebär. Vid Ropsten kan dock högre bebyggelse komma att prövas. Dessutom är stadsbyggnadskontoret tveksam till om den planerade infrastrukturen inklusive parkeringsplatser är tillräckligt dimensionerad för den höga exploatering som föreslås.

Frågeställningarna

- Finns det något tydligt samband mellan demokratimodeller/planeringsteorier?

Jag har försökt göra en modell som visar hur jag anser att demokratimodellerna hänger ihop med planeringsteorierna.

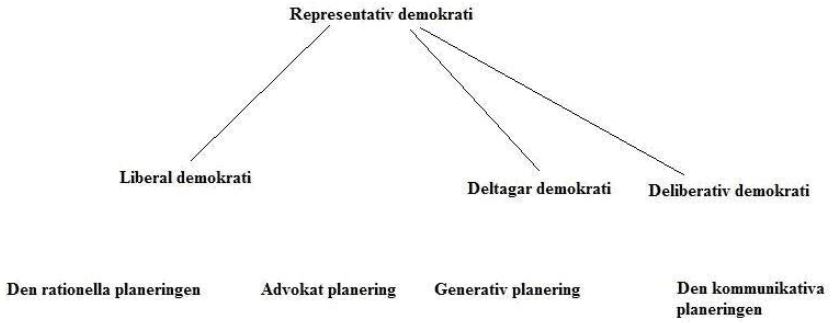

I de olika demokratimodellerna som beskrivits av Henecke & Khan kan man se likheter mellan deltagardemokrati och deliberativ demokrati. Liksom som hos deltagardemokratin argumenterar den deliberativa demokratin för ett aktivt medborgardeltagande. I den deliberativa demokratimodellen är diskussionen den viktigaste delen vilket skiljer den deliberativa demokratimodellen från deltagardemokratimodellen. Den liberala modellen skiljer sig väsentligt från de två andra demokratimodellerna genom att den anser att det är i valprocessen demokratin tillämpas. Politikerna ska enligt den här modellen konkurrera om medborgarnas röster och därefter fattar politikerna besluten.

Den kommunikativa planeringen med sitt underifrånperspektiv anser jag passa bäst ihop med den deliberativa demokratin. Den kommunikativa planeringsteorin bygger huvudsakligen på att medborgarna ges möjlighet att delta som individer eller grupper och inte genom att vara representerade av de politiska partierna. Medborgarnas deltagande enligt denna planeringsteori bygger alltså på att de tillför erfarenheter och kunskaper som är av betydelse för planeringen. Problemet som jag kan se med den kom-munikativa planeringsteorin är att ansvarsfördelningen mellan politiker, tjänstemän och medborgare kan bli otydlig. Politikerna får stå till ansvar vid nästa val men medborgarnas ansvar vid ett dåligt utfall är oklart.

Generativ planering och advokatplanering är två planeringsteorier som kan ses som en utveckling av den rationella planeringsmodellen eftersom de anser att maktrelationer mellan offentliga myndigheter, marknad och medborgare är svår att förändra samtidigt som både generativ och advokatplanering bygger på ett förtroendefullt engagemang av medborgarna. Jag anser att Stockholms stad använder sig av den generativa planeringsteorin vid planeringen av ”Norra Djurgårdsstaden 2030” Medborgarna får vara med och ge synpunkter på planen i början, men i slutändan är det de offentliga myndigheter och exploatören som bestämmer. Den rationella planeringsteorin tar över.

Den rationella planeringsteorin har flest beröringspunkter med den liberala demokratin eftersom medborgardeltagandet förutsätts ske vid de politiska valen. Den rationella planeringsteorin utgår

från att målen slås fast av valda beslutsfattare och att planen utformas av professionella planerare för medborgarna. Idag frångår kommunerna i stor utsträckning den rationella planeringen till förmån för planeringsteorier med större medborgardeltagande.

- Vilka dialogverktyg finns det för att få ett bättre medborgardeltagande i den kommunala processen?

Det finns många olika dialogverktyg och många olika sätt att få ett bättre medborgardeltagande i planeringen. Användandet av vissa av dialogverktygen skulle fordra stora insatser från kommunens sida och det är därför tveksamt om de används i praktiken som till exempel seminarieform och medborgarpaneler. Även om teorierna är lovvärda kan de ta för mycket tid och pengar i anspråk att genomföra.

En del kommunerna anser (Boverket 1998) att omfattande medborgardeltagande medför ökade kostnader och merarbete för kommunens tjänstemän medan andra kommuner hävdar att man får igen den tiden och pengarna när planen kan fastlås utan överklagande.

När kommuner bjuder in till en medborgardialog skapas förväntningar som inte får svikas. Det är ingen enkel uppgift att utveckla en bra process med medborgardeltagande. Tyvärr händer det att medborgarnas synpunkter inte tas till vara på eftersom de anses som oviktiga eller kanske är svåra att hantera. Det är viktigt att kommunen visar en lyhördhet gentemot medborgarna för att dialogen ska bli meningsfull.

Khakee (2000) har tagit upp att många beslutsfattare tycker att det är en bra tanke med medborgardeltagande men att den inte fungerar i praktiken. Vid planarbetet ägnar man sig därför mer åt informationsspridning än att föra en dialog med medborgarna. Många av politikerna och tjänstemännen känner sig osäkra när de tvingas ta diskussioner under offentliga möten, speciellt när det gäller övergripande frågor.

- Vilka dialogverktyg använde sig Stockholms stad av i projektet ”Norra Djurgårdsstaden 2030”?

Stockholms stad använde sig av en rad olika dialogverktyg som enkäter, samråd, samtal i olika omgångar, gå-turer samt både en barnkonsekvensanalys och en kartenkät för barnen. Medborgardeltagandet var bra ur ett jämställdhetsperspektiv enligt de kriterier som ställts av Larsson & Jalakas. När man ser på det fördjupade planprogrammet verkar det som om Stockholms stad har försökt få med en blandning av olika tillvägagångssätt för att engagera så många deltagare samt få ett så jämställt deltagande som möjligt.

Om man granskar det medborgardeltagande som stadsbyggnadskontoret har redovisat i det fördjupade planprogrammet verkar det som om planerarna främst har koncentrerat sig på det nuvarande Hjorthagen när de hade medborgardialoger. Medborgardeltagandet koncentrerades till att gälla det fördjupade planprogrammet. Om Stockholms stad skulle ha fått bättre medborgarinflytande när det gäller de nya byggnadernas placering och hushöjd så borde de även ha satsat på att ha mer medborgar-deltagande när de gjorde detaljplanerna för

etapperna. Nu blev det väldigt många missnöjda röster vid samråden för detaljplanerna för de olika etapperna istället. Stockholms stad tvingades bland annat rita om och sänka det tillåtna våningsantalet vid vattnet samt bredda strandremsan längs Husarviken. Kritik riktades också mot Stockholms stad eftersom inga alternativ som innebär lägre exploatering av området hade utretts. Medborgarna är oroliga för att Hjorthagens karaktär ska förstöras i och med den nya bebyggelsen och förslag med lägre exploateringsgrad som lämnats in av olika intresseföreningar har avfärdats av staden. Intressant att de förslag som kommit in som vill ha mindre än 2500 bostäder i området alla har valt att dra in/undvika att placera bostäder precis vid Husarviken. Alla förslag som föreslagit lägre exploatering i området har dragit in, en bit/valt att vilja lägga bebyggelse på andra platser.

Ida Olén visade med en bild i sitt examensarbete ”Medborgare och it i planprocessen – demokrativisioner i Ronneby” om hur medborgardeltagande går till i ofta går till i kommunen. De är mest mottagliga för information från medborgarna i början av processen, men allt eftersom processen fortskrider går planerarna tillbaka till den rationella planeringsteorin. Något jag kan se i ”Norra Djurgårdsstaden”.

Fig. 26 Oléns bild över hur medborgardeltagandet förändras ju längre in på planprocessen man kommer. Bild: Ida Olén.

Det var intressant att se att det Khakee (2000) tog upp om vilka deltagare som yttrar sig på samrådsmöten stämde med vad som skedde på samrådsmötena rörande ”Norra Djurgårdsstaden”. Det var just intresseföreningar som Naturskyddsföreningen och Djurgården – Lilla Värtans Miljöskyddsförening som var mest aktiva samt överklagade efter samrådet. De medborgare som överklagade ville hellre ha park eller kolonilotter längs vattnet istället för ny bebyggelse, alternativt ville de att en internationell arkitekt-

tävling skulle utlysas. Boverket (1998) tog upp att män ägnar sig mer åt de tekniska och ekonomiska delarna under samrådsmöten. Vid en granskning av det övergripande programsamrådet ser man att det som diskuterats mest var tekniska delen om hur trafiken i området skulle lösas. Teorin om att samrådet är det forum där medelålders män kommer bäst till tals verkar stämma.

Forester (1989) skrev att ilska och rädsla är känslor som ligger nära till hands för medborgare som deltar på samrådsmöten. Under de samrådsmöten som Stockholms stad hade för etapperna av ”Norra Djurgårdsstaden:2030” blev flera medborgare upprörda och känslomässiga argument som ”jag alltid haft en skogsdunge utanför fönstret och nu får jag en husvägg” kom in som skriftliga synpunkter.

Samråd
Idag ska samrådet vara en viktig del i planprocessen. Det finns flera problem med dagens sätt att utforma samråd. Enligt Ohlin (1998) är ett av dem är formen på samrådet eftersom dagens samråd och politiska diskussioner inte är naturliga för alla medborgargrupper vilket speciellt gäller för ungdomar. Den grupp som samrådet passar bäst för är oftast välutbildade medelålders män som har ett direkt ekonomiskt intresse av planfrågan. Ett annat problem är att medborgarnas synpunkter kommer in först efter att planförslaget är färdigt. Detta anser Larsson & Jalakas inte är någon bra metod och det är bättre med en kontinuerlig dialog mellan medborgarna och tjänstemän. En annan aspekt är att medborgarna försöker i allt större utsträckning på egen hand påverka de frågor som är viktiga för dem i vardagen. Medborgarna vänder ryggen åt samhällets traditionella påverkanskanaler vilket innebär att samrådet får minskad betydelse. Förr i tiden var det vanligare att man bodde och arbetade inom samma kommun. Idag kan man bo och arbeta i olika kommuner. Vem bestämmer i vilken kommun man får vara med och påverka vid till exempel uppförandet av en ny översiktsplan?

Regionplanering
Vi går mot en trend med att *planera för regioner istället för att planera på kommunal nivå.* Medborgardeltagande passar bäst på en kommunal nivå då medborgarna kan applicera sina egna kunskaper och erfarenheter på planen. Regionplanering medför en risk att politiker och planerarna går tillbaka till den rationella planeringen och planerar för medborgarna. Khakee (2000) tar upp att politiker gärna vill planera storskaliga projekt där det är svårt att få bra medborgardeltagandet.

Metod
När jag började med arbetet planerade jag att göra en fallstudie över Hjorthagen och hur medborgardeltagandet gått till. Planen var att dels göra en litteraturstudie samt dels en fallstudie av Hjorthagen.

Det jag hade tänkt göra var att ta några olika parametrar som t.ex. hur de gjort sitt urval av människor när de gjorde medborgardialogerna. Hur många var med, hur pass representativa var de och hur påverkade de resultatet? På så sätt hade jag kunnat

få ett hum om medborgaraktiviteterna faktiskt gav en bättre medborgardialog eller om det var samma människor som yttrade sig hela tiden.
Det var ett stort problem med att få tag på information för att efterforska hur processen gått till. Jag har mailat flera olika personer på stadsbyggnadskontoret, ringt på telefontider, fyllt i kontaktformulär och fortfarande var det ingen som hörde av sig. Till slut gick jag till Stadsbyggnadskontoret där de informerade mig om att de inte fanns någon mer information än den som var utlagd på internet. Därför gjordes inte heller de semi-strukturerade intervjuerna.

Källkritik
Den litteratur som finns rörande medborgardeltagande är ganska sparsam och av de böcker jag funnit är vissa 10-20 år gamla. Litteratur om medborgardeltagande är dock inte lika tidskänslig som litteratur rörande teknik. De problem som man hade med bra medborgardeltagande för 20 år sedan har jag funnit är aktuella även idag. Människors önskan att få delta i planprocessen är lika stor nu som då. Däremot är medborgardeltagande via internet mer aktuellt nu än för tio år sedan och något som inte är beskrivet i någon större utsträckning i litteraturen.

Alla dokument om medborgardeltagandet och planprogrammet rörande Norra Djurgårdsstaden är skrivna av Stockholms stadsbyggnadskontor. Materialet är vinklat och jag tycker att stadsbyggnadskontoret tar lite för lätt på övriga planförslag. Det verkar som de redan från början har bestämt sig för att deras egna förslag är bäst.

Det finns många olika planeringsteorier och det går inte att skriva om alla. De beskrivna planeringsteorierna har valts ut eftersom det är de som oftast finns representerade i litteraturen.

SLUTSATSER

Det finns många olika demokratimodeller och planeringsteorier som alla har sina svagheter och styrkor och som ger medborgarinflytande olika stort utrymme. Den kommunikativa planeringen har mycket gemensamt med den deliberativa demokratin. Båda bygger huvudsakligen på att medborgarna ges möjlighet att delta som individer eller grupper och inte genom att vara representerade av de politiska partierna. Den liberala modellen däremot anser att det är i valprocessen demokratin tillämpas precis som hos den rationella planeringsteorin. Både generativ- och advokatplanering kan ses som en utveckling av den rationella planeringsmodellen eftersom de anser att maktrelationer mellan offentliga myndigheter, marknad och medborgare ska bestå.

Sveriges kommuner går från att tidigare ha använt sig av den rationella planeringsteorin då det planerades för medborgarna till att använda sig av planeringsteorier där det planeras med medborgarna. Medborgarnas synpunkter och erfarenheter anses idag vara alltmer viktiga i planprocessen.

I dagens planprocess är det viktigt med dialog. Det obligatoriska samrådet ligger idag efter planprogrammet vilket gör att med-borgarnas möjlighet att ge synpunkter begränsas eftersom planen redan är gjord när den visas för medborgarna. Därför är det en fördel för medborgarna om kommunen själv tar initiativ till medborgardialog på ett tidigare stadium.

Det finns många olika dialogverktyg som verkar för ett bättre medborgardeltagande i den kommunala planprocessen, exempelvis fokus-grupper, debattforum och SWOT-analys.

Stockholms stad låter medborgarna vara med och ge synpunkter på planprogrammet i början av planarbetet, det vill säga medborgardeltagandet äger rum redan i denna fas. De anordnar flera medborgardeltagande-aktiviteter bland annat gå-turer och barnkonsekvensanalys. Mot slutet av processen är det Stockholms stadsbyggnadskontor och exploatörerna som har beslutanderätt och medborgardeltagandet upphör. Den kommunikativa planeringsteorin får ge plats för den rationella vilket leder till att medborgarna känner sig svikna och därför överklagar den av stadsbyggnadsnämnden antagna detaljplanen.

REFERENSER

Offentligt tryck
SOU 2000:1 En uthållig demokrati! – Politik för folkstyre på 2000-talet. Stockholm: Fritzes.

Böcker
Arnstberg, Karl-Olov, Bergström, Birgitta, Källström, Bitte jarl Gun, Silvander, Johan (1985) Hjorthagen. Stockholm: Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad

Bodström, Kerstin (2003) Att med alla medel ha medborgarna med. Stockholm: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet

Boverket (2004) Boken om detaljplan och områdesbestämmelser, Karlskrona: Boverket

Boverket (1998) Vem bestämmer? Om medborgarinflytande och kommunalplanering. Erfarenheter från Sydlänsprojektet. Karlskrona: Boverket

Boverket (2003) Unga är också medborgare. Karlskrona: Boverket

Byggforskningsrådet (2000) Samhällsplanering med aktiva medborgare – exempel från 16 kommuner,
Stockholm: Byggforskningsrådet

Forester, John (1989) Planning in the face of power. Berkeley: University of California Press
Khakee, Abdul (2000) Samhällsplanering – nya mål, perspektiv och förutsättningar. Lund: Studentlitteratur AB

Larsson, Anita & Anne Jalakas (2008) Jämställdhet nästa! Stockholm: SNS Förlag

Larsson, Torbjörn Det svenska statsskicket (1993)
Lund: Studentlitteratur

Nilsson, Nic (2006) Det saknade barnperspektivet i planeringen, Karlstad: IPA – Barns rätt till lek

Ohlin, Tomas (1998) Samhällsdialogen – kontakter mellan medborgare och samhälle – nya former av demokratiskt deltagande, Stockholm: KFB

Wide, Jessika och Gunnel Gustafsson (2001) Lokal demokrati i förändring. Stockholm: Svenska kommunförbundet

Rapport
Henecke, Birgitta & Jamil Khan (2002) Medborgardeltagande i den fysiska planeringen: En demokratiteoretisk analys av lagstiftning, retorik och politik. Arbetsrapport från Sociologiska institutionen, Lunds universitet

REFERENSER

Dokument från internet
Blücher, Gösta och Göran Graninger *Planering med nya förutsättningar* Tillgänglig:
http://www.ep.liu.se/ea/is/2006/006/is006-contents.pdf (2010-08-04 kl. 15:00)

de Laval, Suzanne (2006). Samråd och dialog. En idébok för den som ska arrangera någon form av dialog. Stockholm: Vägverket region Stockholm. Tillgänglig:
http://www22.vv.se/filer/publikationer/samhallsplanering/Samr%C3%A5dDialog%20-06.pdf (2010-04-10 kl 15.30)

Stockholms stad, *Norra Djurgårdsstaden 2030 Fördjupat program för Hjorthagen* Tillgänglig:
http://www.stockholm.se/Fristaende-webbplatser/Fackforvaltningssajter/Exploateringskontoret/Ovriga-byggprojekt-i-innerstaden/Hjorthagen-Vartahamnen-Frihamnen-Loudden/Norra-Djurgardsstaden-i-Hjorthagen-/ (2010-04-10 kl 15.30)

Stockholms stad, *Norra Etappen Samlade dokument* Tillgänglig:
http://planer.sbk.stockholm.se/SBKPlanTemplates/SBKPlanDocuments____3635.aspx#bookmarkC13 (2010-08-04 kl. 15:00)

National Encyklopedin Sökord: Jürgen Habermas Tillgänglig:
www.ne.se (2010-05-12 kl. 10.05)

PBL Tillgänglig:
http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19870010. HTM (2010-05-16 kl. 21:36)

Bildkällor
Framsida, Fig.2, 4, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25 ”Norra Djurgårdsstaden 2030: Fördjupat program för Hjorthagen 3:e upplagan” Tillgänglig:
http://www.stockholm.se/Fristaende-webbplatser/Fackforvalt¬ningssajter/Exploateringskontoret/Ovriga-byggprojekt-i-inner¬staden/Hjorthagen-Vartahamnen-Frihamnen-Loudden/Norra-Djur¬gardsstaden-i-Hjorthagen-/. (2010-05-15 kl.15:36).

Fig.3 Digitala kartbiblioteket © Lantmäteriet Gävle 2010. Medgivande I 2010/0027

Fig. 5, 6, 7, 12 Foton tagna av Ulrika Ehrén. Använda med fotografens medgivande.

Fig.15 Mediepresentation av ”Norra Djurgårdsstaden 2030: Hjorthagen” Tillgänglig:
http://www.stockholm.se/Fristaende-webbplatser/Fackforvalt¬ningssajter/Exploateringskontoret/Ovriga-byggprojekt-i-inner¬staden/Hjorthagen-Vartahamnen-Frihamnen-Loudden/Norra-Djur¬gardsstaden-i-Hjorthagen-/. (2010-05-15 kl.15:36).

REFERENSER

Fig. 17 Stockholms stad ”Planbeskrivning” Tillgänglig: http://planer.sbk.stockholm.se/SBKPlanTemplates/SBKPlanDocuments____3635.aspx#bookmarkC11 (2010-08-04 kl.16:04)

Fig. 18 Stockholms stad Tillgänglig: http://www.stockholm.se/Fristaende-webbplatser/Fackforvaltningssajter/Exploateringskontoret/Ovriga-byggprojekt-i-innerstaden/Hjorthagen-Vartahamnen-Frihamnen-Loudden/Norra-Djurgardsstaden-i-Hjorthagen-/Detaljplan-Norra-2/ (2010-07-21 kl 14:02)

Fig. 19 Stockholms stad Tillgänglig: http://www.stockholm.se/Fristaende-webbplatser/Fackforvaltningssajter/Exploateringskontoret/Ovriga-byggprojekt-i-innerstaden/Hjorthagen-Vartahamnen-Frihamnen-Loudden/Norra-Djurgardsstaden-i-Hjorthagen-/Detaljplan-Vastra/ (2010-07-21 kl 14:02)

Fig. 26 Ida Olén *Medborgare och It i planprocessen* (2004) Tillgänglig: http://www.bth.se/fou/cuppsats.nsf/all/1aef21ecc5574180c1256ea100299586/$file/Medborgare_och_it_i_planprocessen.pdf (2010-08-24 kl 13:18)